

FIGYELŐ

ADALÉKOK A TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI KUTATÁSOK NEMZETKÖZI ÁTTEKINTÉSÉHEZ I. (SVÉDORSZÁG, KÖZÉP-EURÓPA, NÉMETORSZÁG)¹

FARAGÓ TAMÁS

Bevezető

Az itt közölt fejezetek az Osiris kiadó által tervezett társadalomtörténeti kézikönyv számára írott történeti demográfiai fejezet előtanulmányainak tekinthetők. A kézikönyv tágra nyitott spektruma és szűkre szabott terjedelme miatt jelen szöveg közlésére ott nem volt mód, csak az ehhez írott bevezető részek és az összegző tanulságok fértek bele a jó előre meghatározott keretekbe. Úgy véltük viszont, hogy a kiválasztott néhány ország kutatásának és vonatkozó irodalmának röviden körvonalazott áttekintése (mely a fentebb említett kézikönyvben közölt tanulságokat sugallta) talán mások számára információként még hasznos lehet, ezért némi átszerkesztés után közreadjuk azokat. Az országok kiválasztását részben a hazai kutatás tágabb földrajzi környezete, a rá gyakorolt hatások megismerése vezette (Németország, Közép-Európa), részben a kutatásokban játszott szerepük fontossága (Svédország). Az egyes összefoglalóknál a kutatások historiográfiáját, a legfontosabb források kialakulását, majd azt követően a számottevő kutatóhelyeket és a kiemelkedőbb alkotásokat soroltuk fel. A fontosabb, nemzetközi jelentőségű – és gyakorta egy-egy országhoz direkt módon nem is mindig köthető – tézisek, teóriák, módszerek összefoglalóját a fent említett kézikönyvbe készített szövegben tesszük meg, ehelyütt főként arra összpontosítottuk figyelmünket, hogy egy-egy témához hol, kit és mit érdemes kézbe venni, illetőleg, hogy az egyes régiókban főként milyen kérdésekre nézve találhatunk megismerésre érdemes kutatásokat.

Svédország²

Bár Dánia, Norvégia, Finnország és Izland történeti demográfiai kutatásai egyaránt figyelemre méltó eredményeket produkáltak és sok tekintetben azonos fejlődési utat követtek és követnek, a skandináviai kutatás leginkább mégis

¹ Készült az MTA – NKI Demográfiai Módszertani Kutatóközpont vizsgálatainak keretében.

² Az összefoglalás főként az alábbi munkák alapján készült: Tedebrand 2002; Torstendahl 2000; Rogers 1993a.

Svédország példájával reprezentálható. Ez részben azzal indokolható, hogy utóbbi eredményei a leggazdagabbak, részben pedig azzal függ össze, hogy a középkori Skandináviában legnagyobb hatalmat jelentő Dániával szemben a 17. században Svédország került előtérbe, mely az 1650-es évekre Finnország és a Baltikum túlnyomó részét, illetve a Német-Római Birodalom északi partvidékének egy darabját is magában foglalta. Utóbbi tények számunkra főként azért érdekesek, mert a történeti demográfia szempontjából alapvető források kialakulása és szabályozása a svéd uralom alatt a 17. század első harmada és a 18. század közepe közötti időszakban következett be s ennek hatása – csakúgy, mint a reformációt követően az evangélikus egyház államvallássá válása – azokon a területeken is megmaradt (és ily módon a mai kutatási lehetőségeket is alapvetően meghatározta), melyek az 1720–1815 közötti időszakban már orosz uralom alá kerültek. Vagyis a svéd példák Észak-Európa jelentős részét befolyásolták.

A svéd történeti demográfiai források röviden az alábbiakban sorolhatók fel:

1. a svéd kormányzat 1628-tól egységes fejadóregisztert hoz létre, mely demográfiai elemzésre is alkalmas adatokat tartalmaz (adózó háztartások lélekszáma);
2. 1686-tól egységesítik az anyakönyvvezetést, és kötelezővé teszik a háztartások népességének, illetve a ki- és bevándorlóknak külön könyvben történő nyilvántartását. Bár a rendelkezések általános végrehajtása csak fokozatosan következik be, a 18. század közepétől kezdve e források megléte általánosnak tekinthető;
3. 1748-ban elrendelik, hogy a kb. 2500 egyházközség évente jelentse a kormányzatnak népességszámát és népmozgalmi adatait (a halálokokkal együtt). Ennek következtében az országos népmozgalmi eredmények 1749-től évenként, a népességszám 1775-ig háromévenként, 1775-től pedig ötévenként községsorosan rendelkezésre állnak.

A lutheránus egyház, illetve az állam információigénye nemcsak a források készítését ösztönözte, hanem feldolgozásuk intézményesülését és a demográfiai kutatás kialakulását is elősegítette. 1756-ban statisztikai bizottság jött létre, mely az 1860-ban átszervezett önálló Svéd Központi Statisztikai Hivatal elődjének tekinthető. A szervezeti alapok lefektetésében és a demográfiai kutatások megindításában meghatározó szerepe volt Pehr Wargentinnnek (1717–1783), aki a begyűjtött adatok alapján közel tucatnyi fontos, forrásértékű demográfiai elemzést készített közel 250 évvel ezelőtt.

A tényleges népességtörténeti kutatások megindítása Gustav Sundbärg (1857–1914) nevéhez fűződik, aki 1876 és 1913 között számos tanulmányban elemezte Svédország 17. század közepétől induló népességi adatait. Kutatásait összefoglaló német nyelvű monográfiája (Sundbärg 1907) kitért a népességi magatartás és népességváltozások regionális jellemzőire, a korszpecifikus sajátosságokra, valamint az éghajlati változások, háborúk, termésingadozások né-

pelességi hatásaira is. A kötet évtizedekre megalapozta a svéd népességről szóló ismereteket a nemzetközi kutatás számára.

Sundbärg munkáját módszertani értelemben Eli F. Heckscher (1879–1952), K. A. Edin (1880–1937) és Hannes Hyrenius (1914–) folytatta. Előbbi főként a malthusi problémakört – a népesség- és gazdasági növekedés viszonyát – vizsgálta a 17. század vonatkozásában, utóbbiak 1915-ben, illetve 1942-ben kifejlesztették az anyakönyvek név szerinti adatain alapuló történeti demográfiai mikroelemzés (vagyis a családrekonstrukciós módszer) egy korai változatát, de a később említendő német eredményekhez hasonlóan nem keltettek szélesebb körben figyelmet. Amellett, hogy a társadalom-, illetve a történettudományok terén Skandinávia az 1970-es évekig perifériális helyzetűnek számított, a hatás hiányában valószínűleg közrejátszott az is, hogy mindkét fontos publikáció svéd nyelven egy-egy világháború közepette jelent meg, amikor a nemzetközi tudományos együttműködés a mélypontra került.

Az előzmények ismeretében nem tekinthető tehát váratlannak, hogy az 1970-es évekre robbanásszerűen jelent meg egy nemzetközi méretekben jelentős, mind földrajzi, mind tematikai értelemben is többközpontú svéd történeti demográfiai kutatás. A két legfontosabb kutatóbázist Uppsala, illetve Umeå jelenti. Az uppsalai egyetemen Hans Normann és Sune Åkerman vezetésével az 1970-es években több, mint 20 doktori értekezés készült a 19. századi, Észak-Amerikába irányuló skandináv, illetve svéd kivándorlás kérdéséről.³ 1976–1983 között meghonosítva a cambridge-i család- és háztartásszerkezet elemzési módszereit és szemléletét, hasonló nagyságrendű és sikeres családtörténeti projektet valósított meg Hans Norman és John Rogers.⁴ Jelenleg a tengerparti halászközösségek családi és háztartási viszonyainak vizsgálatát folytatja a sok tekintetben személyi összetételére nézve az előbbi kutatásokban résztvevőkkel azonos, de nemzetközileg kiterjedté vált – és egyre kevésbé Uppsalához kötődő – kutatói team (Rogers 1993b).

A másik fontos kutatóközpont a rövid múltra visszatekintő umeå-i egyetem mellett jött létre, ahol az 1970-es években olyan számítógépes történeti demográfia adatbázist alakítottak ki, amely mára már három város és több mint 50 18–19. századi település teljes demográfiai forrásanyagát (beleértve ebbe a hagyományos anyakönyvi adatokon túlmenően háztartásszerkezeti és migrációs információkat is) tartalmazza. Az adatbázis alkalmas arra, hogy anyagából tömeges mértékben előállíthatók legyenek személyek és családok egyéni és kollektív életrajzai, beleértve a migrációs történéseket is. (Az adatbázisban szereplő személyek száma már közelít a 400 ezer főhöz.) Vagyis a

³ Az eredményekből ízelítőt adhat: Runblom – Norman 1976, Kronborg – Nilsson – Svalsten 1977.

⁴ A legfontosabb idegen nyelven megjelent eredményeket az 1976. októberi Sigtunában tartott nemzetközi konferencia (Åkerman – Johansen – Gaunt 1978), Erikson és Rogers monográfiája (1978) valamint a projekt zárókötetete (Rogers – Norman 1985) jelenti. Említést érdemelnek még David Gaunt kutatásai is (felsorolva: Rogers 1993a, 305), ezek összefoglalása azonban csak svédül olvasható.

családrekonstitúció során „eltűnő” személyek számottevő részének sorsa e forrásgyűjteményben továbbra is figyelemmel kísérhető amellet, hogy a rekonstitúció gépi úton igen rövid idő alatt elvégezhető akár egy kívánt településre, akár egy születési kohorszra, akár egy társadalmi rétegre vonatkozóan. A folyamatosan növekvő adatbázis már eddig is PhD értekezések tucatjait befolyásolta, illetve eredményezte. A kutatóközpont által (80 százalékban angol nyelven) kiadott történeti demográfiai monográfiák száma is közelít a húszhoz. Közülük hármat emelünk ki. Az 1981-ben megjelent „*Tradition and Transition*” című kötet egy Umeå-ban 1977-ben tartott konferencia előadásait tartalmazza, bemutatva azt, hogyan lehet mikrodemográfiai esettanulmányok céljára felhasználni az adatbázisba rendezett anyakönyvi és összeírás-anyagot (Brändström – Tedebrand 1981). Az 1993-ban megjelent „*Health and social change*” című kötet (Brändström – Tedebrand 1993) Sundsvall város és környéke 200 éves közegészségügy-történetét dolgozza fel az adatbázisban rendelkezésre álló demográfiai adatok segítségével a társadalomtörténet friss módszertani és tematikai szemléletével (event history analysis, kollektív élettörténetek, szegénység és egészség kapcsolata stb.). Végül említsük meg a sorozat 10. kötetét, mely egy 1993-ban tartott konferencia anyagát tartalmazza, és a 19. századi svéd városi demográfia problémakörének sokrétű elemzését nyújtja. A kötet témái (városi csecsemőhalandóság, környezet és mortalitás, a halandóság társadalmi és területi különbségei, család és mobilitás stb.) sok tekintetben nálunk is vizsgálhatóak lennének. (Brändström – Tedebrand 1995).⁵

A történeti demográfiai kutatások azonban nem korlátozódnak kizárólag az említett két központra. A lundi egyetem régóta vizsgálja a gazdaság és népességfejlődés kapcsolatát. A régebbi kutatók közül Gunnar Fridlitzius, valamint az antropológus Orvar Löfgren kutatásai érdemesek a figyelemre, míg jelenleg a legfontosabb kutatások Tommy Bengtsson nevéhez fűződnek.⁶ Hasonlóképpen figyelemre méltóak a linköpingi egyetem közegészségügy-történeti és csecsemőhalandósági vizsgálatai, melyeket Jan Sundin, az umeå-i demográfiai adatbázis korábbi vezetője irányít.⁷ Ugyancsak említést érdemel, hogy Stockholm város történeti demográfiai adataiból szintén létrehoztak egy, az umeå-inál kisebb, számítógéppel kezelhető adatbázist, mely a 90-es évek második felében már több, mint 160 ezer emberre vonatkozóan kb. 1,5 millió rekordot tartalmazott (Thorvaldsen 1995, 1998).

⁵ Az adatbank leírását és a kutatások ismertetését l. <http://www.ddb.umu.se> vö. Edvinsson 1995, Gyáni 1981.

⁶ Bengtsson – Fridlitzius – Ohlsson 1984, Löfgren 1974, Bengtsson 2000.

⁷ 1999–2001 között az általuk szervezett nemzetközi projekt vizsgálta a 19–20. századi európai és észak-amerikai csecsemőhalandóság alakulását, és azóta is folyamatosak a demográfia és közegészségügy történetét tárgyaló rendezvények, továbbá szerkesztik a *Hygienia Internationalis* című nemzetközi közegészségügy-történeti folyóiratot. A részletek a linköpingi egyetem által működtetett nemzetközi közegészségügy-történeti honlapon olvashatók: <http://www.liu.se/tema/inph>

Ha összefoglalóan jellemezni próbáljuk a svéd történeti demográfiai kutatást, akkor az alábbiakat állapíthatjuk meg. Az ország méretéhez képest kiugróan eredményesnek mondható, tucatnyi kutatója a nemzetközi rendezvények állandó szereplője, s mögöttük több tucat mind nyelvileg, mind módszertanilag képzett és produktív fiatal, illetve középkorú gárda húzódik meg. Mindez egyrészt az európai átlaghoz képest kiemelkedő minőségű és mennyiségű források, a 18. század vége óta többé-kevésbé folyamatosnak mondható szakmai-intézményi fejlődés, a komoly központi anyagi támogatás,⁸ a nemzetközi kutatási módszerek és eredmények gyors és rendszeres átvétele (ez főként az angolszász, kisebb mértékben a német és francia eredményekre is vonatkozik) valamint az igényes egyetemi és doktori képzés⁹ együttes eredménye. Ugyancsak segíti egyrészt a kutatások eredményességét, másrészt ismertségüket, hogy lényegében az 1970-es évek óta a legtöbb kutatási projekt nem marad svédországi keretek között, hanem az északi együttműködés – főként Svédország, Norvégia, Dánia és Finnország – kutatóinak közös munkájára épül, növelve így egyrészt az összehasonlító kutatásból adódóan az eredményességet, másrészt az eredmények iránti nemzetközi érdeklődést. Tovább segíti mindezt az idegen nyelvű – gyakran terjedelmes – publikációk nagy száma,¹⁰ valamint az eredmények nemzetközi konferenciákon rendszeresen, szervezett formában történő ismertetése. Szinte minden jelentősebb konferencián találkozunk legalább egy szekcióval, amely skandináv (elsősorban svéd) vonatkozású történeti demográfiai problémaköröket tárgyal. Jelenleg úgy tűnik, hogy az ismertetett előremutató tendenciák a jövőben csak erősödni fognak, mivel a fentebb említett, ütemesen növekvő méretű gépi adatbázisok szinte beláthatatlan perspektívákat ígérnek a jövőbeli svéd történeti demográfiai kutatás számára.

Még ha eltekintünk az említett hatás nélkül maradt családrekonstrukciós kísérletektől, akkor is azt kell mondanunk, hogy mind innovatív képességét tekintve, mind a kutatások tematikájában és tartalmában sokkal fontosabb lehet(ne) számunkra a skandináv (és ezen belül a svéd) kutatás eredményeinek átfogó ismerete, mint ahogy azt jelenleg kezeljük. Egyrészt az adatbázisok létrehozása és az azokra alapozó történeti demográfiai kutatások racionális felépítése – mely egy viszonylag kis népességű, korlátozott kutatási kapacitással rendelkező társadalom kutatóinak lehetőségeit megsokszorozhatja –, más-

⁸ Umeå demográfiai adatbázisának létrehozása az észak-svédországi foglalkoztatottságot elősegítő munkaügyi támogatás révén indult meg.

⁹ E sorok írójának módjában állt mindezt 1982-ben hosszabb ideig megfigyelni. A történész-képzés tananyaga már ekkor felerészben vadonatúj angol és amerikai tankönyveken alapult, és jelentős szerepet játszott benne a gazdaság-, társadalom- és népességtörténet. A doktoránsoktól három világnyelv ismeretét és a legújabb módszerek alkalmazását kívánták meg, az értekezések számottevő része angolul készült.

¹⁰ Az igen nagy számban angol nyelven kiadott önálló kötet mellett említsük meg a két északi együttműködésben készülő angol nyelvű folyóiratot, melyek sűrűn közölnek történeti demográfiai tematikájú írásokat is: *Scandinavian Economic History Review* (1953-től) és a *Scandinavian Journal of History* (1975-től).

részt egy félperiférikus helyzetű agrártársadalom átalakulásának igen pontos adatok segítségével és igen magas módszertani színvonalon végrehajtott elemzése példaértékű lehet számunkra. Nem mellékes végezetül az sem, hogy számos témakört felölelő, jelentős mennyiségű, összehasonlításra alkalmas adatot és sikeresen alkalmazott módszereket találunk a fent említett anyagban, vagyis a svéd történeti demográfia mindannak nyújtására képes, amit a gyökeresen más tudományos struktúrájú és társadalomszerkezetű, teljesen eltérő forrásokkal és társadalomfejlődéssel rendelkező angol vagy észak-amerikai kutatás a szakmai közhiedelemmel ellentétben *nem tud* számunkra megadni.

Közép-Európa

E részben elsősorban a volt Osztrák-Magyar Monarchia és utódállamainak kutatásait próbáljuk körvonalazni, ezen belül pedig a fő súlyt – ahogy az a kutatások mértékéből és eredményességéből is következik – Ausztriára, Csehországra és Lengyelországra helyezzük. Az említetteken túlmenően jelentős eredményeket ugyanis csak a baltikumi és a szovjet (oroszl) kutatás produkált, utóbbiak áttekintése azonban jelenleg meghaladja lehetőségeinket.¹¹ Átmenetileg – főképp az 1970-es években – a román történeti demográfia is mutatott fel eredményeket, mely nem utolsósorban Ștefan Pascu belső és külső kapcsolatainak, valamint szervező képességének (továbbá a számottevő francia támogatásnak) köszönhető. Ennek csúcspontja az 1977. évi kolozsvári nemzetközi történeti demográfiai konferencia volt (Pascu 1980). Összességében azonban a módszertanilag képzett kutatógárda hiánya és a nemzetközi együttműködésből való kimaradás (mely 1989-ig főként ideológiai, azóta inkább anyagi és szemléleti okokra vezethető vissza) provinciális szinten tartotta és tartja a román történeti demográfiai kutatásokat.¹² Az 1920 után a magyarországi kutatásoktól elszakadt és 1989-ig igen nehéz körülmények között működő erdélyi magyar történettudományon belül a történeti demográfiai kutatás igazában ki sem tudott alakulni.¹³

Hasonló a helyzet a *szlovákiai* történeti demográfiával, ahol még jelenleg is a népességszám és a nemzetiségi összetétel alakulása áll az érdeklődés közép-

¹¹ Viszonylag friss áttekintésére nézve l. Bessmertny 1990.

¹² A román történetírást 1989-ig főként a román nép származásának, valamint a nemzetiségi összetétel alakulásának kérdése érdekelte, ami mellett búvópatakként tovább élt a 19–20. század fordulójának pozitívizmusára jellemző forráskiadó és népességszám-alakulást vizsgáló szemlélet, mely az eltelt évtizedek alatt azért számos fontos kiadványt eredményezett. A politikai fordulat óta ez utóbbi irányzat ismét megerősödött, míg az előbbi kezd háttérbe szorulni, de a nemzetközi kutatás paradigmái, szemlélete, módszerei és témaválasztásai továbbra sem igazán érvényesülnek a román történeti demográfusok között (Roman 1980, 1985, vö. Iordachi 2002).

¹³ E kutatási terület intenzívebb művelésének irányába csak az utolsó évtizedben történnek meg az első lépések. L. ebben a kötetben Veres Valér vándorlástörténeti áttekintését, valamint Csetri Elek (1997, 1999) Kolozsvár népességtörténetét tárgyaló írásait.

pontjában,¹⁴ szemben az 1990-es évekig azonos állami-politikai keretben működő cseh történeti demográfiai kutatással, mely – mint azt az alábbiakban röviden megpróbáljuk bemutatni – a magyarokhoz és a lengyelekhez hasonlóan némi csúszással, de mégis csak lépést tudott tartani a nemzetközi trendekkel.

A volt Jugoszlávia területén főként a *horvát* kutatógárda mutathat fel eredményeket a történeti demográfia művelésében. Jakov Gelo (1987) összefoglaló népességtörténeti monográfiája és az Egyesült Államokban doktorált Jasna Čapo háztartástörténeti kutatásai (Čapo 1992–1993) mellett elsősorban Dalmácia velencei-ragusai (Dubrovnik) hagyományokra támaszkodó helytörténetírása,¹⁵ valamint újabban a zágrábi egyetem és a budapesti Közép-Európai egyetem (CEU) együttműködésében létrehozott *Triplex confinium* konferenciák (Roksandić 1998, Roksandić – Štefanec 2000) érdemelnek figyelmet. Meg kell azonban mondanunk, hogy e kutatások többsége is lényegében megmaradt a népességszámra, a települési mozgalmakra, valamint az etnikai-felekezeti kérdésekre irányuló kutatások szemléleti bővkörében. Hasonló mondható el a főként 18. századi forráskiadványokat publikáló és az újkori szerb vándormozgalmakra (közöttük első helyen szerepel a Čarnojević pátriárka vezette 1690 körüli Magyarországra történő bevándorlás, a „Velika seoba”) koncentrált *szerb* történeti demográfiai kutatásokról is.¹⁶

Noha fontos írások – mint ahogy azt a fentiekben jeleztük – másutt is jelennek és jelennek meg, mindazonáltal azt kell mondanunk, hogy a közép-kelet-európai régió történeti demográfiai szempontból fontos kutatásai tehát Magyarország mellett főképp Ausztriában, Csehországban és Lengyelországban történetek és történekek. Források szempontjából közülük egyértelműen *Ausztria* tekinthető a meghatározónak. Egyrészt a bécsi udvar az újkorban kvázi államválásként támogatta a római katolikus egyház történeti demográfiai kutatásokra is alkalmas forrásokat előállító adminisztrációs törekvéseit (melyek a körülmények következtében dominálnak a régióban), másrészt a felvilágosult abszolutizmus a 18. század közepétől Nyugat- és Észak-Európa más államaihoz hasonlóan itt is önálló népességstatisztikai munkálatokba kezdett, melyek hatása széles ívben az Alpoktól az Adriáig, Északon Galíciáig, Keleten pedig Bukovináig terjedt.¹⁷

¹⁴ Kohútová 1991, Kónya – Matlovič 1997.

¹⁵ A Horvát Tudományos Akadémia dubrovnikai fiókja szervezésében az 1950-es évek óta jelenik meg a város történeti évkönyve (1997 óta angol nyelven is), mely gyakran foglalkozik történeti demográfiai témákkal, az 1990-es évek óta pedig megindult a régió népességtörténetének monografikus feldolgozása is. E munkában mint szerző és szervező a legfontosabb szerepet Nenad Vekarić játssza. A rendelkezésre álló forrásokra és az alkalmazott módszerekre nézve l. Vekarić (1998).

¹⁶ A magyar történeti demográfiát is érintő vonatkozásai miatt közülük kiemelnénk Dušan J. Popovič 1950–60-as években írt munkáit, melyek elsősorban forrásokat (főként az 1715–1720. évi regnicolaris összeírás szerb népességre vonatkozó adatait) adják közre: Popovič 1952 a, b, 1954, 1955, 1957–1963.

¹⁷ Az osztrák történeti demográfia ismertetése során főként Brown – Cerman (1997), Helczmanovszki (1983) valamint Ehmer – Müller (1989) munkáira támaszkodtunk.

A népességtörténeti kutatásokra alkalmas legfontosabb és egyúttal tömeges mértékben fennmaradt ausztriai források az alábbiak:

1. A házak számát rögzítő összeírások sorozata az 1526., illetve 1542. évi Landtag rendelkezéseinek megfelelően az úgynevezett Gültbuch-ok (Jövedelem-kimutatási könyvek) felfektetésével a 16. század első felében indult (Klein 1973, 1980), ezek alapján azonban csak nagyon durva népességszám-becslések készíthetők (a keleti és tengerparti területeken e források többnyire hiányoznak);
2. A komolyabb demográfiai vizsgálatokra is alkalmas népszámlálások sorozata 1754-ben indul és rendszere a birodalom Lajtán túli részében (beleértve a frissen idecsatolt Galíciát) nagyjából 1777-re kristályosodik ki. (Magyarországon és Horvátországban 1784-ben, Erdélyben és Tirolban 1785-ben kezdték el ugyanezeket a népszámlálási műveleteket.);
3. A családok, háztartások, illetve az egyének mozgását is figyelemmel kísérni tudó név szerinti lélekösszeírások („Liber status animarum”, Seelenbücher) szórványosan már a 16. század végétől – 17. század elejétől kezdve ismeretesek, a 18. századtól, illetve a 19. század első felétől azonban számos esetben több évtizedig tartó, évente készített, illetve revideált sorozataik is fennmaradtak, melyek széles körű demográfiai elemzési lehetőségeket jelentenek a kutatók számára (Mitterauer 1986);
4. Bár szórványosan korábbi anyakönyveket is ismerünk, az anyakönyvezés tömeges méreteiben a mai Ausztria területén csak a 17. század első felében indul el, a század közepére megközelíti a 30 százalékot, a 18. század végére pedig nagyjából teljes körűvé (94 százalék) válik. Bár az állam már e század vége óta ellenőrzése alatt tartja a népmozgalmi események egyházi nyilvántartását, a külön állami anyakönyvezés bevezetésére csak Ausztria német megszállása után, 1939 elején kerül sor (Jäger-Sunstenau 1958).

Noha az osztrák statisztikatörténet az észak-nyugat-európai társadalmakhoz hasonlóan a 18. századig visszavezethető, azonban az angol, francia, német vagy svéd tudománytörténetben található nagy demográfus egyéniségek nincsenek művelői között, viszont – főként korabeli adataik miatt – máig érdekes leíró statisztikák tömegét produkálta.¹⁸ A kifejezetten népességtörténeti kutatások a többi nyugat-európai országhoz hasonlóan csak évtizedekkel a demográfiai adatgyűjtések létrejötte után indulnak meg, sajátos, de érthető módon erősen kötődve a hivatalos statisztikához. Kezdetük a 19. századhoz, illetőleg Karl Czoernig (1804–1889) és a német születésű Karl Theodor von Inama-Sternegg (1843–1908) nevéhez fűződik, akik a 19. század második felében (1841 és 1865, illetve 1884 és 1905 között) egyúttal az osztrák statisztikai hivatal veze-

¹⁸ Legfontosabb szerzői a 18. század végén – 19. század elején: Ignaz de Luca, Franz Andreas Demian, Joseph Max Liechtenstern. Munkásságuk, mely Magyarországra vonatkozóan is számos információt tartalmaz, idehaza alig ismert.

tői is voltak. Munkáik közül Czoernignek a német és osztrák telepesek 18. századi magyarországi bevándorlására vonatkozó adatközlései (Czoernig 1855–1857), valamint Inama-Sternegg németországi és tiroli gazdaságtörténettel foglalkozó munkái ma is forrásértékűnek számítanak. Utóbbi időszakára esik az a szakasz, amikor a hivatalos statisztikai szervezetekhez tartozó, illetve ahhoz kapcsolódó kutatók nekiláttak az osztrák birodalom népességtörténeti múltja feltárásának.¹⁹ Az első világháború utáni időszak társadalmi és politikai viszonyai azonban nem kedveznek e munka folytatásának, és a történeti demográfiai kutatás a háború előtti időszakhoz képest lehanyaglik. Az egyetlen igazán fontos esemény a bécsi egyetem gazdaság- és kultúrtörténeti szemináriumának Alphons Dopsch által 1922-ben történt megalapítása, amely (egy 1936–1945 közötti szünettel) fokozatosan intézetté fejlődik (*Institut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*) és számos neves kutatót nevel fel, akik maradandót alkotnak a településtörténet, illetve a népességtörténet terén (Tremel 1969, 14–5, Ehmer – Müller 1989, 113–116).

A történeti demográfiai kutatások újabb ausztriai fellendülése az 1970-es években következik be, és elsősorban Michael Mitterauer és Heimold Helczmanovszki nevéhez, illetve a bécsi egyetem fent említett intézetéhez²⁰, valamint az osztrák statisztikai hivatalhoz fűződik. Az említettekhez kapcsolódó kutatók és kutatások köréből kerültek ki e témakör legfontosabb művei és szerzői. Az 1973-ban megjelent Helczmanovszki szerkesztette gyűjteményes kötet körképet adott a népesség- és társadalomtörténeti kutatások akkori állásáról, Birgit Bolognese-Leuchtenmüller pedig összefoglalta és tartományi bontásban közölte a 18–20. századi birodalmi népszámlálások legfontosabb eredményeit (Bolognese-Leuchtenmüller 1978). Minden, a valamikor a Monarchia keretében élő társadalom kutatásával foglalkozó számára fontos információkat ad Christel Durdik (1975) igen alapos, a raktári számokat is tartalmazó, a 18–20. század ausztriai népességtörténeti irodalmát tárgyaló bibliográfiája. A módszertanilag és tartalmilag igazán jelentős ausztriai munkák többsége azonban nem terjed ki a történeti demográfia teljes témakörére. Többségük egy speciális területre, a családi-háztartási viszonyok témakörére vonatkozik. Közülük a legfontosabbak Michael Mitterauer (1977, 1979, 1983, 1986, 1992), Mitterauer és Reinhard Sieder (1979, 1982), illetve Josef Ehmer (1980, 1990, 1991, 1994, 1998) nevéhez fűződnek. A vonatkozó kutatások egy része először – többnyire röviden és közérthetően összegzett formában – az 1971 óta megjelenő *Beiträge zur historischen Sozialkunde* című folyóiratban jelenik meg. Igen értékes két,

¹⁹ L. Gürtler (1909), illetve Grossmann (1916), Příbram (1913) és Waber (1915) tanulmányait. Jellemző, hogy az ebbe a témakörbe tartozó fontos írások elsöprő többsége a *Statistische Monatschrift* hasábjain látott napvilágot.

²⁰ Az intézet szervezetéről, munkatársairól, kutatásairól friss információk érhetők el annak honlapján: www.univie.ac.at/Wirtschaftsgeschichte

az intézethez fűződő, de nemzetközi szerzőgárdát felvonultató tanulmánykötet is (Ehmer – Mitterauer 1986, Ehmer – Hareven – Wall 1997).

A bécsi kutatások mellett említést érdemel néhány vidéki kutatócentrum. A grazi egyetem történettudományi intézetének keretében létrejött délkelet-európai részleg vezetője, Karl Kaser körül az 1980-as években kialakult egy, főképp a Balkán társadalomtörténetével foglalkozó kutatás, melyben kiemelt szerepet kapott a családi-rokonsági viszonyok vizsgálata²¹, bár megközelítésükben az antropológia és a hagyományos történettudományi módszerek fontosabb szerepet játszanak, mint a történeti demográfiai megközelítés (Kaser 1995, 1997). Noha formális kereteket (intézet, kutatócsoport) eddig nem öltött, az 1990-es évek óta figyelemre méltó történeti demográfiai kutatások indultak meg a salzburgi egyetemen is az egyetemi tanárnak kinevezett, a bécsi egyetemről átjött Josef Ehmer körül.

Összefoglalóan jellemezve az osztrák történeti demográfiai kutatásokat, az alábbiak állapíthatók meg. Noha a források tekintetében – főként a közös államszervezet és ezen belül a centralizációs törekvésektől soha nem mentes, az adatgyűjtések egységesítésére törekvő adminisztráció miatt – Ausztria alapvetően meghatározta a közép-európai történeti demográfiai kutatási lehetőségeket, módszertani – szellemi értelemben a hatás már nem mondható általánosnak. Ez két okkal is magyarázható. Az egyik a Monarchiába épült nem német nyelvű társadalmak saját identitásukhoz való kötődése – melynek szerepére a magyar, cseh és lengyel kutatás kapcsán kitértünk, illetve kitérünk –, a másik pedig az osztrák történeti demográfia eredendő szemléleti – módszertani – tematikai erőtlensége. Az osztrák kutatás máig nem vetkőzte le igazán a hivatalos statisztikához való erős kötődését, amelynek eredménye egy sor precíz, módszertanilag és mondanivalójában azonban nem túlságosan felvillanyozó adatközlés és historiográfiai tanulmány. A hagyományos értelemben vett történeti demográfiai kérdések – a termékenység, halandóság, reprodukció – vizsgálata azonban nem túl sok eredményt tud felmutatni, ugyanakkor az osztrák kutatók a birodalom volt keleti, nem német területeit (talán a kelleténél is jobban) érdeklő etnikai-felekezeti összetétel kérdésével sem igazán foglalkoztak. Bizonyára az sem véletlen, hogy sem a francia indíttatású családrekonstrukció, sem a két világháború között elterjedt német falugenealógiai módszerek nem gyakoroltak lényeges hatást az osztrák demográfiára. Úgy tűnik, hogy a mikroelemzések – a család- és háztartástörténeti kutatások kivételével – Ausztriában kisebb teret kaptak, mint másutt.

Igazán jelentőset az osztrák kutatás véleményünk szerint két területen alkotott. Az egyik a család- és háztartásszerkezet és ezzel összefüggésben az életciklusok vizsgálata (Mitterauer, Ehmer, a Balkán vonatkozásában Kaser fentebb idézett művei), a másik a társadalmi/szociológiai szempontok és a történeti

²¹ Bővebb információk szerezhetők a kutatócsoport honlapjáról: <http://gewi.kfunigraz.ac.at/institute/geschichte/abteilungen/suedost.html>

demográfiai kutatás összekapcsolása volt. Utóbbiban elsősorban Josef Ehmer munkásosztállyal, munkáscsaláddal kapcsolatos vizsgálatait emeljük ki, illetve Michael Mitterauer nemekkel, fiatalokkal, törvénytelen születésekkel, valamint Ehmer öregekkel kapcsolatos elemzései tűnnek figyelemreméltónak. Mindkét témakörben nem egy esetben módszertanilag is fontos eredményekkel találkozhatunk, amit jól jellemez az, hogy Mitterauer kutatási eredményeinek számottevő részét angliai-amerikai kiadók angol nyelven is megjelentették.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy Ausztria 20. századi méretéhez, kutatási kapacitásához képest mégiscsak jelentős eredményeket mutathat fel a történeti demográfiai kutatások mezején. Ez nem kis mértékben köszönhető két olyan tényezőnek, melyek az alább tárgyalt közép-kelet-európai viszonyokat a 20. század második felében többnyire nem jellemezték. Az egyik a nyitottság, a rendszeres, folyamatos, politikai és pénzügyi akadályok nélküli kapcsolattartási lehetőség a történeti demográfiai kutatások területén élen járó angolszász és frankofon világgal, a másik a nagy kutatói közösség és nagy olvasóközönség, ami jelen esetben a német nyelvterület államainak és társadalmainak (Németország, Ausztria, Svájc és Luxemburg) szoros tudományos és oktatási együttműködésében testesült meg. E társadalmak akadémiai/egyetemi világa már évtizedek óta tulajdonképpen egységes egészként működik: a kutatók cseréje, rendszeres összejövele, a különböző helyeken meghirdetett egyetemi, kutatóintézeti állások, illetve alapítványi támogatások megpályázása és elnyerése az itt élők számára többnyire egyformán lehetséges. Ugyanígy a könyvkiadás, az olvasóközönség, az egyetemi hallgatóság sem választható szét igazán adminisztratív országhatárokkal (noha ahogy az egyes társadalmak, úgy az egyes országok kutatása is természetesen rendelkezik egymástól megkülönböztethető sajátosságokkal). A német tudománytörténeti összefoglalók tehát magától értetődően tárgyalják a „bécsi iskola”, a Michael Mitterauer nevéhez fűződő háztartás- és családtörténeti kutatások kialakulását és eredményeit, mint ahogy az utóbbi szorosan együttműködött a göttingeni Max Planck történettudományi intézettel, foglalkoztatott németországi kutatókat és doktoránsokat, illetve legnagyobb projektjeit a Volkswagen alapítvány segítségével valósította meg.

Az osztrák kutatással kapcsolatban végezetül nem árt hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy a közös múlt, a közös adminisztráció és a részben azonos források miatt eredményeik megkerülhetetlenek a közép-európai kutatók számára. Egyrészt csak ennek segítségével ismerhetjük meg forrásaink jelentős részének keletkezését, másrészt csak az ausztriai források és eredmények birtokában lehetünk igazán képesek arra, hogy partikuláris eredményeinket korrekt, szélesebb összehasonlításra alkalmas keretekbe helyezzük el. Mindez nemzetközi méretekben is páratlan lehetőségeket nyújt(hatna) számunkra. Sajnos úgy tűnik, hogy e lehetőséggel a Monarchiából kiszakadt államok kutatói eddig nem igazán éltek és élnek. Még az e téren helyzeti előnnyel rendelkező osztrák kutatás

is szinte kizárólag az alpi német nyelvű régiókra koncentrált az utolsó fél évszázadban, a birodalmi keretek nyújtotta kutatási lehetőségeket a történeti demográfiai elemzések során eddig annak ellenére nem aknáztta ki, hogy az erre vonatkozó források többségét Ausztriában őrzik, illetve osztrák forráskiadványokban találhatók.²²

A csehországi történeti demográfia kezdetét jóval nehezebb megrajzolni, az első világháború előtt lényegében nem igazán különíthető el az osztráktól.²³ Első figyelemreméltó jelentkezését František Dvořáček 1920-as évekbeli írásai jelentik, tulajdonképpen kibontakozása azonban a második világháború utánra esik. A történeti demográfia alapvető forrásai nemcsak hasonlóak az ausztriaihoz, hanem lényegében azonosnak tekinthetők, hisz az állami adminisztráció közös és a római katolikus egyház dominanciája is ugyanolyan erős volt. Mindössze annyi a különbség, hogy az anyakönyvezésben, illetve a népszámlálások és népösszeírások egyéni – háztartási szintjén Csehország cseh lakosságú részén (a történeti Csehország középütt elhelyezkedő kétharmadán), többnyire a cseh nyelvet használták (gót betűs ABC-vel írottan). Az összegzések, elemzések azonban – különösen a tartományi statisztikai hivatal 1898. évi felállításától – főként német nyelven készültek. Noha Jiří Kořalka (1993) a csehországi, illetve csehszlovákiai történetírás útját 1945 és 1990 között meglehetősen rögzösnek mutatja, a történeti demográfia helyzete – mint a politikatörténeteszek viaskodásától távol eső speciális területé – ettől eltérően, sokkal pozitívabban alakult. Az 1950-es évek végétől kezdődő két évtized alatt egy számottevő eredményeket felmutató, Közép-Európa volt szocialista országai közül talán legjobban intézményesült történeti demográfiai kutatás jött létre Csehországban. 1967-ben megalakult a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének történeti demográfiai bizottsága, és megindult a történeti demográfiai évkönyvek (*Historická demografie*) sorozata, amely ma már a 25. köteténél tart (beleértve ebbe még egy, az 1980-as években bekövetkezett válságperiódust is). Az 1964-ben létrejött Csehszlovák Demográfiai Társaság 1975-től történeti demográfiai szekciót működtet, a 70-es évektől a prágai Károly Egyetemen szervezett formában oktatják a tantárgyat, mely 1978 óta több kiadást megért tankönyvvel is rendelkezik Eduard Maur tollából. (Zárójelben megjegyzendő: a közép-európai régió jelenleg egyetlen hivatalos, a kezdetektől a PhD fokozatig terjedő egyetemi demográfusképzése a prágai Károly Egyetemen található.) Ugyancsak az 1970-es évektől kezdve a Levéltári Főigazgatóság mellett létrejött egy munkacsoport, mely főként a levéltárakban őrzött régi

²² Ez alól két fontos kivétellel találkoztunk, mindkettő azonban a történeti demográfia határterületét képező nyelvi-etnikai kérdésekkel foglalkozik: Emil Brix (1982) nyelvstatisztikával foglalkozó munkáját, valamint a Habsburg Monarchia 1848–1918 közötti történetét összefoglaló mű nemzetiségekkel foglalkozó két részes kötetét (Wandruszka – Urbanitsch 1980). Megjegyzendő, hogy utóbbi mű szerzőinek többsége azonban nem osztrák kutató.

²³ Az összefoglalás forrásai: Horský – Maur (1993), Benedek – Halmos (1989), Maur (1988), Husa (1965) írásai.

anyakönyvek feldolgozásával foglalkozik. Ez a szervezeti – oktatási háttér teszi érthetővé, hogy a hetvenes évektől kezdve a cseh történeti demográfiai kutatás eredményei – amely mögött addig csak Otto Placht (1957) és a fiatalon elhunyt Ludmila Kárnikova (1965) magányos monográfiái álltak – robbanásszerűen jelennek meg. A legfontosabb művek, amelyeket meg kell említenünk, az alábbiak: a statisztikus Václav Sekera (1978) az 1754 és 1918 közötti népszámlálások cseh tartományokra vonatkozó alapadatait közlő két kötetes forráskiadása, Ústi nad Lábem (Dušek 1974) város anyakönyvi adatokon alapuló 18. századi népességtörténeti monográfiája, Pavla Horská és társai (1990) főként a francia történetírás eredményeit összefoglaló európai családtörténete, a már két kiadást megért többszerzős csehországi népességtörténet (Fialová et al. 1996), a fiatal generációhoz tartozó Jan Horský és Markéta Seligová (1997) cseh családtörténeti kötete, továbbá két, ugyancsak család- és háztartástörténeti témákat tárgyaló, nemzetközi szerzőgárdát felvonultató konferencia kötet (Fauve-Chamoux – Fialová 1997, Marés – Horská 2001). A *Historická demografie* évkönyv mellett, hogy 100-nál több a témakörbe vágó tanulmányt közölt, rendszeres bibliográfiai és recenziós tevékenységet folytat, Oroszországtól Nyugat-Európáig figyelemmel kísérve a szakterület kutatását s ugyanakkor a fontosabb vidéki kutatóhelyek (Brno, Opava, Ostrava) munkásságát is egybekapcsolja a fővárosi kutatók hálózatával. Mindez a színvonalas és ugyanakkor kiegyensúlyozott teljesítmény annak tudható be, hogy a történeti demográfiai kutatásokkal foglalkozó legfontosabb személyek egyrészt szakosodtak – Pavla Horská a népesség és a 19. századi város- és társadalomfejlődés kapcsolatával, Ludmila Fialová ugyanezen időszak szűkebb értelemben vett demográfiai problémakörével, Eduard Maur a 17. század demográfiájával, Eliška Čáňova főként 17–18. századi források kiadásával, Milan Stloukal paleodemográfiával foglalkozik, és egymással szorosan együttműködve egy virágzó, személyi és szervezeti létrejött intézményi alapokon nyugvó kutatást tudtak megteremteni. Hogy az itt leírtakat nem pusztán a szomszéd réjtjét túlzottan pozitívan néző látásmód vetette papírra, arra legyen elég néhány adat: a fentebb említett családtörténeti kötet 4000 példányban jelent meg, az 1996. évben kiadott népességtörténetet két évvel később bővített formában új kiadásban kellett megjelentetni, és a nagyközönség érdeklődése miatt az 1990-es években már népszerű genealógiai kézikönyvet is publikáltak (Řičař 1995). Vagyis a szakterület iránti érdeklődés irányultsága és mértéke inkább Svédországra, vagy az angol, francia olvasóközönség viselkedésére emlékeztet, mint a közvélekedés és a tömegkommunikáció szintjén máig leginkább a nemzetiségi összetétel alakulására és néphalál – víziókra fogékony közép- és kelet-európai társadalmakéra.

A cseh történeti demográfiai kutatás mind szervezetében, mind a korszerű történeti demográfiai mikroelemzések (családrekonstrukció, család- és háztartásszerkezeti vizsgálatok), illetve a forráskiadások, kézikönyvek készítése terén eredményesebbnek tűnik az összes volt szocialista országénál, de van egy

gyenge pontja, ami számunkra sem minden tanulság nélküli. Nemzetközi reputációja eredményeihez képest nem kielégítő mértékű. Utóbbi főként arra vezethető vissza, hogy a 80-as évektől már dominánsan angol nyelvűvé váló nemzetközi kutatói kapcsolatrendszerbe a csehországi történeti demográfiai kutatás részben nyelvi, részben személyi okokból nem tudott elegendő súllyal bekapcsolódni. Munkatársai egy része életkora és nyelvi kötődései miatt nem szívesen vesz részt Németországon és Ausztrián kívüli rendezvényeken, és úgy tűnik, hogy a történeti demográfia angolszász irodalmon keresztül elérhető gyorsuló mértékű módszertani fejlődését sem tudja mindig követni. Ráadásul a kutatási eredmények elsősorú többsége máig cseh nyelven kerül publikálásra, a maradék főként német, kisebb részben francia nyelven lát napvilágot.²⁴ A nemzetközi konferenciák történeti demográfiai szekcióiban igen ritkán találkozhatunk cseh előadóval.

A lengyel történeti demográfiai kutatás kezdeteinek felvázolása sem egyszerű.²⁵ Az alapvető történeti demográfiai forrástípusok kialakulása közepette ugyanis a lengyel társadalom három birodalom (Oroszország, Poroszország – később a Német Császárság – és Ausztria) között osztódott fel, sőt déli kulturális centruma, Krakkó 1815 és 1846 között önálló szabad városként működött. Ez a széttagozódás másfél évszázadig, egészen 1918-ig fennmaradt, s az újbóli összezsírozódást Lengyelország 1945 utáni területi- és határváltozásai, valamint az ennek folyományaképpen bekövetkezett migrációs folyamatok nem tették könnyebbé. Témánk szempontjából mindez nem kevesebbet jelent, mint hogy az anyakönyvezés, a népességstatisztikai rendszer, a népszámlálások története a történeti demográfia által leginkább vizsgált időszakban markánsan eltér egymástól a három területen, mint ahogy a kutatások is más-más oktatási – tudományos háttér és kapcsolatrendszer közepette indulnak meg Galíciában, Poroszországban vagy a cári birodalom területén. Vagyis tulajdonképpen a historiográfusnak három, egymástól sokban eltérő folyamatból kell jól-rosszul összeraknia egyet.

A lengyel történeti demográfia alapvető forrásai röviden az alábbiakban jellemezhetők.

²⁴ Ezzel együtt a *Historická demografie* két száma ad idegen nyelven áttekintést a cseh történeti demográfiai kutatásokról: a 13. (1989) angol és francia nyelven válogatott tanulmányokat közöl, míg a 20. (1996) német nyelven egy cseh-osztrák közös kutatási projekt főként cseh szerzők tollából származó család- és társadalomtörténeti záró tanulmányait tartalmazza.

²⁵ Az összefoglalás forrásai: Gieysztorowa 1968, Janczak 1995, Kuklo 1990, Kwasny 1995, Rosset 1978, Sułowski 1995, Żarnowska – Żarnowski 1989.

1. Az anyakönyvezés a néhány korai, a tridenti zsinat 1563. évi rendelkezéseit gyorsan követő plébániától eltekintve főként az 1631. évi piotrkóvi rituálé bevezetése után kezdődik meg (a halálozások anyakönyvezése itt is általában néhány évtizeddel később indult), és a 17–18. század folyamán terjed el. A francia befolyás alatt álló varsói nagyhercegség területén a Code Napoleon-nal együtt az állami anyakönyvezés bevezetését is megkísérlik, de alapjában az első világháborúig az anyakönyvek vezetése mind az orosz, mind az osztrák területeken állami kontroll alatt végzett egyházi tevékenység marad. Eltérő utat követnek a porosz fennhatóság alatti területek, ahol az 1870-es években kezdik meg az állami anyakönyvezést. Az első világháború után újra függetlenné váló Lengyelország egészében az állami anyakönyvezést azonban csak 1945-ben vezetik be²⁶;
2. Bár a rendelkezések már korábban előírják, Magyarországhoz hasonlóan a gyakorlatban csak a 18. században terjed el az egy-egy egyházközség teljes népességét név szerint rögzítő lélekösszeírások (status animarum) gyakorlata, melyből számos példány maradt fenn 1695-től kezdődően (Kumor 1997);
3. A tulajdonképpeni népszámlálási gyakorlat kialakulása már Lengyelország széttagolódásának időszakára esik, ennek következtében igen eltérő a háromfelé osztott területen. Orosz – Lengyelországban az 1810-es évek végétől a férfiak katonai célból történő népesség-nyilvántartását vezetik be, a teljes népességet átfogó népszámlálásra azonban csak 1897-ben kerül sor. (Kisebb területeken – főként városokban – azonban időközönként korábban is végrehajtanak helyi népszámlálásokat.) A porosz uralom alatti területeken 1816–19 között évente, 1822-től háromévente, 1871-től ötévente tartanak népszámlálást. Galíciában és Bukovinában 1777-től kezdve vezetik be az osztrák népességösszeírási rendszert, így a francia háborúk keltette adminisztrációs zavaroktól eltekintve lényegében 1846-ig kb. három évenként, majd azt követően 1850-ben, 1857-ben, 1869-ben, azután pedig tíz évenként tartanak népszámlálást egészen az első világháborúig.

Az önálló történeti demográfiai kutatás kialakulása elsősorban Galíciához, illetve Krakkóhoz kötődik, nyomai már az 1880-as évektől kezdve észlelhetők. Megalkotói és első művelői – Franciszek Bujak, Henryk Grossmann, Józef Kleczyński – ausztriai kutatóként, illetve statisztikusként kezdik. A két világháború közötti időszak, valamint az 1950-es évek a történeti demográfiai kutatás megalapozásával telik el, a kutatás első generációja – a fentebb felsorolt személyiségeken kívül megemlíthető még Tadeusz Ladogórski (Ladenberger), Witold Kula – főként forrásközléseket végez, és megpróbál a széttagolt forrásokból egy Közép-Európában szokásos „nemzeti népességtörténetet” felépíteni.

²⁶ Janczak 1995, Kumor 1995, Rosiak 1958.

A nagy áttörés az 1960-as években következik be. A Lengyel Tudományos Akadémia (PAN) történettudományi intézetében 1960-ban történeti demográfiai foglalkozó kutatócsoport jön létre, mely 1964-ben az újonnan keletkezett demográfiai bizottságon belüli történeti demográfiai szekcióvá alakul át. 1967-ben a szekció szerkesztésében megindul a *Przeszłość demograficzna Polski* (Lengyelország demográfiai múltja) című évkönyv kiadása, 1973-ban pedig a demográfiai bizottságon belül külön paleodemográfiai szekció jön létre. A szervezeti keretek kialakulásával párhuzamosan jelentkeznek az új kutatások eredményei is. 1963-ban Witold Kula gazdaságtörténeti kézikönyvében terjedelmes részt szentel a történeti demográfia legfontosabb nemzetközi (francia, angolszász és német) kutatási elméleteinek és trendjeinek (Kula 1963, 407–478), az 1960-as évek végén sorozatban indulnak el az anyakönyvek név szerinti adatainak vizsgálatán alapuló mikroelemzések (többségük a *Przeszłość* hasábjain lát napvilágot), röviddel később megjelenik Krakkóban J. Michalewicz (1973) főiskolai történeti demográfiai tankönyve, Varsóban pedig Irena Gieysztorowa (1976) összefoglaló kézikönyve. Az első informális kutatócsoportok a varsói akadémiai történettudományi intézetben (Andrzej Wyczański) és a poznańi közgazdasági főiskolán (Stanisław Borowski), valamint Wrocław-ban (Breslau, Boroszló) alakulnak ki, melyekhez később felzárkózik a krakkói, lódz-i, białystok-i állami és a lublini katolikus egyetem gárdája. Kezdetől fogva jellemző a lengyel kutatásra a módszertani felkészültség és az erős francia kutatási kapcsolat. Andrzej Wyczański kutatócsoportja 1979-ben a párizsi EHESS-szel együttműködve végzi el négy egyházközség családrekonstrukcióját (a gépi adatbázis kb. 4000 rekonstruált családot tartalmaz). A kilencvenes években e munkákat továbbfejlesztve Cezary Kuklo három falusi és két városi plébánia 18. század végi 25000 fős népességéből és a hozzájuk tartozó anyakönyvi adatokból épít ki adatbázist (Kuklo 1995, 1998).

Jelenleg kilenc egyetemen és főiskolán, továbbá a lengyel statisztikai hivatalban (GUS) és az országos levéltárban (AKP) folyik a történeti demográfia művelése. Az eredmények elsősorban a *Przeszłość demograficzna Polski* c. évkönyvben jelennek meg, mely most 21. köteténél tart, illetve részben folyóiratokban (*Studia demograficzne* valamint a *Kwartalnik historii kultury materialnej*) látnak napvilágot. A történeti demográfiai kutatásokban az 1980-as évek vége óta azonban stílusváltás történt. Korábban többnyire csak tanulmány méretű, rövidebb lélegzetű írások készültek, azonban az utóbbi időben egyre nagyobb súlyt kapnak a monográfiák. 1989 óta közel egy tucat történeti demográfiai monográfia látott napvilágot. Többségük családdal, nőekkel, illetve a városok újkori népességtörténetével foglalkozik.²⁷ A régiók közül elsősorban Galícia, Szilézia és Varsó környéke nevezhető kutatottnak, ami valószínűleg

²⁷ L. például Baranowski 1986, Kuklo 1991, Kedelski 1992, Karpinski 1995.

nem független a kutatási/felsőoktatási hagyományoktól, hisz az ország legrégebb és legismertebb egyetemei is itt találhatók. Külső, lengyelül nem tudó érdeklődők számára hosszú időn át gondot okozhatott a lengyel kutatás eredményeinek megismerése, mivel az *Annales de démographie historique* hasábjain megjelent rövid francia nyelvű ismertetéseken túlmenően mást nem igen talált. Ezen a helyzeten is változtatott az 1980-as évek végén megindult *Polish population review* c. periodika, mely eddig két különszámot – No.6 (1995), No. 10 (1997) – is a történeti demográfiának szentelt, angol nyelven közölve az 1970–1980-as évek szerkesztők által legfontosabbnak ítélt tanulmányait. Többségük a családdal, házasodással, termékenységgel foglalkozik, számos írás pedig a lengyel történeti demográfiai forrásokat – az anyakönyveket, léleköszeírásokat, a statisztikai rendszer kialakulását – mutatja be a külföldi olvasók számára. Figyelmet érdemel ezen kívül még a Cezary Kuklo szerkesztésében megjelent 1989. évi közép-európai családtörténetet tárgyaló konferencia előadásait tartalmazó francia nyelvű kötet is (Kuklo 1992).

Összességében a lengyel történeti demográfia – az ország közép-európai mérték szerint nagynak tekinthető méretéből is következően – sokkal széttagoltabb, külső szemlélő számára jóval nehezebben áttekinthető, mint például a cseh vagy a magyar. Hagyományai a közép-európai országok között talán a legrégebbek, és valószínűleg a legkevésbé kötődnek a hivatalos statisztikai szervezetekhez. Sokkal inkább akadémiai keretek között fejlődött. Ez valószínűleg összefügg azzal, hogy a hivatalos statisztika mindig az adott állami keretek között működött, míg a lengyel történeti demográfiai kutatás – saját nemzeti állama ekkoriban nem lévén – már indulásától kezdve megpróbált a politikai felosztottságon túllépni és szellemileg-tudatilag továbbra is virtuális egységként kezelni az erőszakkal széttagolt lengyel társadalmat. Ráadásul az akadémiai-egyetemi központú kutatás az 1950–1960-as években a többi közép-kelet-európai országnál lényegesen nagyobb szabadsággal és szellemi függetlenséggel rendelkezett, így sokkal gyorsabban és érzékenyebben tudott reagálni az új (francia, illetve angolszász) kutatási módszerekre. Ennek köszönhető, hogy az elsők között honosította meg tömeges méretekben a történeti demográfiai mikroelemzés gyakorlatát. Szervezettsége azonban megítélésünk szerint nem éri el a csehországi kutatás szintjét, és áttekintésünk számunkra azt is sugallja, hogy noha teljesen kutatatlannak nem nevezhető, de a lengyel történeti demográfián belül némileg elhanyagoltnak tűnik a halandóság és a vándorlás²⁸ kérdéseinek vizsgálata.

²⁸ Eltekintve a középkori-újkorai német keletre települési mozgalmak („Drang nach Osten”) – főleg az 1950–1960-as években politikai felhangoktól sem mentes – kevésbé kvantitatív, inkább a hagyományos történetírás módszereire és szemléletére építő kutatásától, mely különösen Sziléziában (Wrocław) folyik eredményesen.

*Németország*²⁹

Jelen áttekintésünk végére hagyjuk Németországot, holott talán az elejére kellett volna tennünk, hisz nem csak mérete, adottságai, hanem szemléleti hatása és korábban indult adatgyűjtései miatt is meghatározó szerepe van a közép-európai történeti demográfiai források kialakulásában, valamint a vonatkozó kutatások megindulásában. Az alábbiakban megpróbálkozunk mindennek rövid összefoglalásával. Előre látható azonban, hogy munkánk szükségképpen vázlatos lesz, hisz az eddig tárgyalt társadalmakhoz viszonyítva Németország történeti demográfiai kutatása voltaképpen még kevésbé fogható össze egyetlen történetbe. Egyrészt az ország a 19. század elején még tucatnál több királyság, hercegség, választófejedelemség és szabad város konglomerátuma, mely szinte tartományonként külön törvényekkel, külön népességstatisztikai adatgyűjtési rendszerekkel, összeírásokkal és népszámlálásokkal rendelkezik, másrészt ezen a talajon, ezen a hagyományrendszeren európai viszonyok között is meglehetősen erős territoriális tudat, és ennek megfelelően fejlett és egymástól elkülönülten működő regionális történetkutatások sora jön létre. E megosztottságot végül az NDK több mint 40 éves létezése csak tovább színezi. Harmadrészt Németország mérete, tudományos kapacitása, kutatási eredményei önmagukban meghaladják az eddig tárgyalt országok és kutatások összesített nagyságát. Ahhoz tehát, hogy a német történeti demográfiát megbízható alapossággal áttekinthesük, egy személy által végrehajthatatlan mennyiségű historiográfiai kutatásokra lenne szükség. Talán nem véletlen, hogy az eddig Németországban megszületett effajta historiográfiai összegzések inkább tematikus áttekintésre törekedtek, a források, a statisztikai szervezetek, valamint a kutatások történeti változásának folyamatát, részletes leírását (nem beszélve a regionális kutatások bemutatásáról) vagy teljesen mellőzték, vagy csak igen vázlatosan végezték el. Sokkal többre egymagunkban mi sem lehetünk képesek.

Kezdjük először az elméleti alapvetésekkel. Németországban mind a két nagy népességstatisztikai hagyomány művelői megtalálhatók a 17–18. században: a népesség számának és területi megoszlásának leírására összpontosító államtudományé (leíró statisztika), valamint a népességi folyamatok elemzésére és megértésére törekvő politikai aritmetikáé. Előbbinek legnagyobb képviselői Gottfried Achenwall (1719–1772), August Schlözer (1735–1809), míg utóbbi legnevesebb teoretikusa Johann Peter Süssmilch (1707–1767) volt. A német történeti demográfia első vonulata – és vele együtt Ausztria és Közép-Európa – azonban hosszú ideig inkább az első irányzat hagyományát követte, annál is inkább, mivel a viszonylag korán kialakuló hivatalos statisztikai szervezetek feladataik végrehajtásában leginkább erre a leíró jellegű szemléletre tudtak támaszkodni, nem a mélyen szántó demográfiai elemzésekre.

²⁹ Az összefoglaló főként Köllmann (1986), Fischer–Kunz (1991), Christian Pfister (1994) és Gestrich (1999) munkái alapján készült.

De mielőtt tartalmi-módszertani kérdésekbe belemennénk, tekintsük át röviden Németország legfontosabb történeti demográfiai forrásainak kialakulását:

1. A városokban a 15. században már gyakran, a 16. századtól pedig tömegesen találunk demográfiai célra is használható és használt különböző típusú adóösszeírásokat és polgárkönyveket, míg a 16. század közepén a török háborúk miatt kivetett fejadó jellegű segélypénzek beszedése érdekében készített jegyzékek (Türkensteuerlisten) az 1540-es években az osztrák mellett a dél-német területeket is átfogják (Jastrow 1886. vö. Inama-Sternegg 1886);
2. Mind a római katolikus, mind az evangélikus hitvallást követő tartományokban sorozatban rendelkezésre állnak a 16. század közepétől kezdődően az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és a bérmlási/konfirmálási jegyzékek, melyek több-kevesebb sikerrel használhatók a települések népességszámának (esetenként a fiatalok arányának) megállapítására (Zeeden et al. 1984–1987). A 17. századtól kezdődően Ausztriához hasonlóan számos helyen itt is találunk nominális lélekösszeírásokat („status animarum”) az egyes egyházközségekben, melyek, tekintettel arra, hogy e forrástípus a népszámlálásokhoz hasonlóan név szerint veszi számba a teljes népességet legfontosabb demográfiai jellemzőikkel együtt, komolyabb demográfiai elemzések készítésére is alkalmasak;
3. Bár egyes területeken (Poroszország, Szász királyság, Württemberg, Kurpfalz, Bajorország) már korán, a 18. század közepén végrehajtanak népesség-összeírásokat és helyi népszámlálásokat, a modern értelemben vett népszámlálások sorozata a német államok többségében 1800 és 1821 között indul meg. 1834-től az egész német vámunió (Zollverein) területén általánossá válik az előbb három, majd ötévenként végrehajtott népszámlálás, vagyis ekkortól kezdve a későbbi Német Birodalom csaknem egész területét gyakorlatilag lefedik a szervezett, rendszeresen megismételt népességstatisztikai adatgyűjtések.³⁰
4. Noha a konstanzi püspökség már 1435-ben elrendelte a születések anyakönyvezését, a német területek többségében a népmozgalmi jelenségek feljegyzése csak a 16. század közepén kezdődött el, vagyis nagyjából egy időben Angliával és Franciaországgal. Általában a protestáns (evangélikus) anyakönyvek néhány évtizeddel megelőzték Dél-Németország római katolikusait, vagyis számos helyen az anyakönyvezés már annak a Tridenti zsinat által 1563-ban történt elrendelése előtt elkezdődött (Jedin 1943 vö. Becker 1989, 20–21). A 18. század közepétől kezdve több helyütt (Poroszország, Hessen, Szászország, Württemberg) a közigazgatás Svédországhoz hasonlóan táblázatokban

³⁰ A vámunióból rövidebb-hosszabb ideig kimaradó Bajorország, Baden, Hannover, Mecklenburg és Schleswig-Holstein tartományok a népszámlálásokat már 1820 előtt elindították (Kraus 1980).

összesítette az általa kormányzott terület népmozgalmi adatait (Christian Pfister 1994, 67. vö. Kiesewetter 1991, Mocker 1991).

Vagyis azt mondhatjuk, hogy bár a Német Birodalom egészéről az 1830-as éveket megelőzően elég nehéz áttekintő népességstatisztikát, illetve népmozgalmi adatsorokat összeállítani, tartományi/városi szinten a 16. század közepétől többnyire viszonylag jó, a 17. század elejétől kezdődően pedig általában komolyabb demográfiai elemzésre is alkalmas, kiváló minőségű forrásanyag áll rendelkezésre a legtöbb német szövetségi, illetve tartományi levéltárban. Ha azonban az elemzés során valaki az adott tartomány határain túl akar lépni, akkor gyakran komoly nehézségekkel találkozhatja szembe magát.

A németországi professzionális történeti demográfiai kutatás kezdeteit a 19. század közepére – második felére vezethetjük vissza. Ekkortól kezdve tulajdonképpen három párhuzamosan fejlődő kutatási irányról beszélhetünk. Az 1860-as években indul egy genealógiai szempontok alapján dolgozó családtörténeti kutatás, mely nemcsak az elit családok történetével foglalkozik, hanem hamarosan a (közép-európainál korábban és erősebben öntudatosodó) polgár- és parasztcsaládok történetével is. Ugyanakkor a helyi monográfiákban – főleg a várostörténetekben – fokozatosan ugyancsak helyet kapnak a népességre vonatkozó kutatási eredmények, kezdetben főként a település család- és lélekszámának alakulása. A történeti demográfia, mint kutatási terület teljes történet-tudományi elfogadottságát az jelzi, hogy az 1870–1880-as évektől kezdve a „hivatásos” történészek is foglalkozni kezdenek vele és rövidesen sorozatban jelennek meg az ilyen tematikájú monográfiák. Utóbbiak közül a legfigyelemreméltóbbak tulajdonképpen a történeti demográfia határterületeivel foglalkoznak: főként a járványokkal (Kriesche – Krieger 1878, Hoeniger 1882, Sticker 1908), valamint a települési és vándormozgalmakkal (Beheim–Schwarzbach 1874, 1879, Kaindl 1907, Häberle 1909, Faust 1912). Készült azonban néhány olyan összefoglaló munka a városi népesség történetéről, melyek egyes részei ma is használhatóak: Jastrow 1886, Reisner 1903.³¹ Különösen figyelemreméltó mai szemmel nézve néhány módszertani munka: Mayrnek (1895) a történeti demográfia historiográfiájára kitérő statisztikatörténete, valamint a genealógiai kutatásokra támaszkodó, az anyakönyvek elemzésével foglalkozó írások: Gmelin (1900, 1910), Lohmeyer (1909) és Roller (1907) munkái. Utóbbi szerző Durlach városáról írott könyve tulajdonképpen a családrekonstrukciós módszer úttörő (bár sokáig elfeledett) munkájának tekinthető. Szerzője az anyakönyvek 1689–1800 közötti időszakra vonatkozó név szerinti adatainak feldolgozása során a halandósági tábláig bezárólag minden fontos, abban az időben ismeretes demográfiai mutatót (szezonalitásokat, csecsemőhalandóságot, átla-

³¹ Ebbe a körbe sorolhatjuk tulajdonképp Julius Beloch 1880-as években készült itáliai népességtörténetét is, noha az csak szerzője halála után, az 1930-as évek végén látott napvilágot (Beloch 1937–1939).

gos házasságkötési kort stb.) kiszámított, a vándormozgalmak elemzésével foglalkozó fejezeteinek pedig azóta is kevés párja akad.

A történeti demográfia és a néprajz/antropológia határán mozgó családkutatás viszont Németországban ebben az időben még gyakorlatilag a történettudományon kívül folyt, és néhány tudománytörténetileg fontos munkán (Riehl 1855, Engels 1884, Grosse 1896) kívül véleményünk szerint olyan kutatási eredményeket nem produkált, amelyeknek a 20. századba érő hatása lett volna (eltekintve Engels művének politikai fogantatású kanonizációjától).

Az első világháború után fokozatosan tudománytörténetileg fontos fordulat következik be a német történeti demográfiában. A fajelmélet fokozatos térnyerése, melyet 1933-tól kezdve hivatalos állami támogatás kísért, meghatározóan átalakította a történeti demográfiai kutatást. Noha egy-két egyéb témájú monográfia is készült – például Erich Keyser (1938) összefoglaló német népességtörténete, vagy Friedrich Burgdörfer (1932) és Josef Müller (1938) termékenység alakulását vizsgáló művei (mindhármuk szemlélete erősen vitatható) –, ténylegesen azonban a történeti demográfiai kutatásokat az 1930-as évektől kezdve más kérdések foglalkoztatták. A kutatásokat meghatározó két alapvető témakör az 1930-as évekre a német vándorlások története – különösképpen a Közép- és Kelet-Európa felé irányuló középkori és újkori települési mozgalmaké –, valamint a genealógiai alapon elindult leszármazás-kutatás lett.

A vándorlástörténet kutatása részben a német nép közép- és kelet-európai kulturális és gazdasági hatását volt hivatva bizonyítani, de talán még fontosabbnak tekintették azt a szerepét, hogy vegye leltárba a németység központi települési tömbjétől elvándorolt népességet. (A mögöttes cél nyilván egyrészt az asszimilálódás gátlása, másrészt a régióra irányuló német birodalmi politikai-hatalmi törekvések alátámasztása, „faji igazolása” volt.). Ha azonban az említett célokból következő túlzásoktól és politikai felhangoktól eltekintünk, amit több mint fél évszázaddal később már igazán megtehetünk, és csak a felhasznált forrásokból adódó információkra összesítjük figyelmünket, akkor megállapítható, hogy ezek a kétséges célok érdekében végrehajtott kutatások végül is rengeteg anyagot dolgoztak fel, és igen komoly monográfiákat és kézikönyveket hoztak létre, melyek sok tekintetben ma is jól használhatóak, ha az ideológiai burkot lehántjuk róluk. Csak mutatóul sorolunk fel belőlük néhányat: a németység Közép- és Kelet-Európába történő vándorlásával foglalkozó művek közül megemlíthetők Aubin (1939), Isbert (1931), Kötschke – Ebert (1937), Schneider (1939), Schünemann (1935), Wilhelm – Kalbrunner (1936) településtörténeti monográfiái, illetve Kloss (1932–1936) bibliográfiája és a külföldi németiségről szóló, befejezetlenül maradt kézikönyv (Petersen – Scheel 1933–1940). Az összefoglaló művek közül Friedrich Burgdörfer (1930) német vándorlástörténeti tanulmánya, Alexander és Eugene Kulischer (1932) háborús népességmozgásokról írott monográfiája, valamint Wilhelm Abel (1935) több

kiadást megért könyve érdemel figyelmet, mely a mezőgazdasági konjunktúrák és krízisek, illetve a népességfejlődés összefüggését vizsgálta.

A viszonylag rövid ideig tartó nemzetiszocialista időszak legnagyobb eredményei a történeti demográfia szempontjából azonban igazából nem a hagyományos értelemben vett monográfiák készítésében mutatkoztak meg, hanem a genealógusok és helytörténészek körében egyre divatosabbá váló anyakönyvek adatainak feldolgozása területén. A 19. század végén ugyanis ebben is fordulat következett be. Néhány érdeklődő lelkész az anyakönyvek segítségével teljes gyülekezetének népességtörténeti feldolgozásába kezdett,³² 1908-ban pedig megszületett az első községi családkönyv („Ortsfamilienbuch”), mely tulajdonképpen a település lakóinak kollektív népességtörténetét (kollektív genealógiáját) adta közre, bár különösebb demográfiai elemzést nem végzett a közzétett forrásanyagon (Schrienert 1908). A falugenealógiai mozgalom fokozatosan terjedt a helytörténészek között, 1935-ben pedig már kézikönyvet is jelentettek meg az anyakönyvek feldolgozásának mikéntjéről (Demleitner – Roth 1935). A nemzetiszocialista állam felismerte az eddig politikamentesen működő, alulról elindult mozgalomban rejlő lehetőséget, és az egész törekvést rövid idő alatt átpolitizálva fajpolitikai célok szolgálatába állította. 1937-ben létrehozták az erre hivatott központi szervezet (*Arbeitsgemeinschaft für Sippenforschung und Sippenpflege*), és grandiózus tervet agyaltak ki, melynek keretében a kb. 52 ezernyi német település anyakönyveit 14 ezer munkatárs segítségével teljes egészében feldolgozták volna. A cél az egyes településeken lakók családfáinak részletekbe menő összeállítása volt (vagyis a lakosság leszármazásának megrajzolása), de mai megfogalmazásban ezt úgy is mondhatnánk, hogy az egyes családok népességtörténetének elkészítése. Az elkészült genealógiai sorozatokat településenként név- és helynévmutatókkal ellátott kötetekbe rendezték. Noha a háború kitörése lelassította, majd egy időre megállította a munkálatokat, 1945-ig kb. 1000 település anyakönyveit cédulázták ki, a *Blut und Boden* kiadó a „*A német nép ősei*” című könyvsorozatban 37 közösség családjainak összesített genealógiáját nyomtatásban meg is jelentette, további kb. 100 település forrásanyaga pedig kiadásra előkészített kézirat állapotába került (Weiss – Münchow 1998, vö. Köllmann 1974).

Sajnálatos, bár érthető, hogy a nemzetiszocializmus bukása azonban magával rántotta a jobb sorsra érdemes falugenealógiai kutatást is. Bár Roller század eleji munkája révén nemcsak a családrekonstrukciós módszer, hanem a nácik által mesterségesen felfuttatott falugenealógiai kutatás következtében Európa legnagyobb történeti demográfiai adatbázisa is a német kutatás rendelkezésére állt az 1940-es évek elejére, a demográfiai (és ezen belül az anyakönyvi) kutatások a rájuk telepedett politika miatt olyan bélyeget kaptak, hogy hosszú időre

³² Julius Gmelin a német Történeti és Ókortudományi Egyesület 1896. évi ülésén a Hall környéki népmozgalom hosszú távú történetét 25 plébánia 330 ezer bejegyzésének feldolgozása révén vázolta fel (Gmelin 1904).

teljesen kiszorultak a német történészek és társadalomkutatók érdeklődésének köréből. A demográfia szót Németországban egészen a közelmúltig hivatalosan a népességtudomány, a népességpolitikát a családpolitika szóval helyettesítették, az ezzel kapcsolatos történeti kutatásokat pedig visszafogták. A falugenealógiák készítése ugyan tovább folyt, de korábbi lendülete alaposan lecsökkent, és visszakerült a genealógusok és helytörténészek körébe, a hivatásos német népesség- és társadalomtörténészek hosszú ideig ismét nem vettek róla tudomást. Jellemző, hogy a francia demográfusok által az 1950-es években újra feltalált családrekonstrukciós módszer Németországban jó darabig nem váltott ki különösebb visszhangot. Külföldi kutatóknak, a svájci Arthur Imhofnak (1975, 1977), az amerikai John Knodelnek (1970, 1975, 1978) kellett „újralfelfedezni” azt, hogy a levéltárakban és könyvtárakban porosodó falugenealógiák kiválóan alkalmasak a történeti demográfiai kutatásokra, hisz tulajdonképpen elemzésre váró családrekonstrukciós alapanyagok.

Tíz éves szünet után 1955-ben a németországi genealógiai társaságok munkacsoportja úgy döntött, hogy folytatja a falugenealógiák gyűjtését, nyilvántartását és kiadás alá rendezését. 1995-re már 340 kiadásra került falugenealógia vált ismertté. Az évente tucatjával szaporodó munkák tudományos felhasználásának kérdését végül a lipcei állami levéltár keretén belül működő, a német újraegyesítés után új életre kelt *Deutsche Zentralstelle für Genealogie* vette kézbe Volkmar Weiss irányításával, és 1993-ban bibliográfiai és forrásértékiértékelési programot indított el. Mindebből kiderült, hogy bár kisebb-nagyobb hibákkal, esetenként adatkimaradásokkal (főleg a vándorló, valamint a gyermektelen családok esetében) számolnunk kell, ellenőrzés után az anyag igen jól használható – állapították meg 200 falugenealógia előzetes kiértékelése után. Jelenleg 1500 és 2000 közöttire tehető az elkészült feldolgozások száma, melyek nagyjából 4000 település (közte néhány város) összesen kb. 3 milliónyi családjának demográfiai adatait tartalmazzák. Az ismert kéziratos anyagok 90 százaléka (köztük sok magyar vonatkozású is) a lipcei archívum birtokában van eredetiben vagy másolatban. Az intézmény fő feladata a további anyagok felkutatása, a meglevők mutatózása és kiértékelése további felhasználás céljára (Weiss – Münchow 1998). Mindezt azért tárgyaltuk kissé részletesebben, mert a jelentős részben amatőr kutatókra épülő falugenealógia-készítés spontánul kialakult mozgalmát példamutatónak és igen fontosnak tartjuk a „hivatalos” történeti demográfia számára. Egyrészt igényes, a szakmai szempontokat is figyelembe vevő olvasóközönséget nevelt és nevel, másrészt olyan tömeges méretekben készíti a másodlagos elemzés számára használható forrásokat, amelyek finanszírozására még egy gazdag országban sem képes a hivatalos tudomány.³³

³³ Ismereteink szerint csak Angliában a cambridge-i kutatócsoport által szerkesztett és menedzselte *Local Population Studies* c. folyóirat körül jött létre hasonló jellegű szimbiózis az amatőr kutatók és a hivatásos történeti demográfusok között, de ennek méretei meg sem közelítik a németországi falugenealógiákét.

De nem pusztán a falugenealógiák története volt ilyen hányatott a 20. század közepén. Az a benyomásunk, hogy bizonyos mértékig még a szűkebb értelemben vett történeti demográfiai kutatáson is látszik a nemzetiszocialista időszak szűk másfél évtizedének hatása, noha azóta több mint 50 év eltelt. Bár igen nagy a német egyetemek és főiskolák száma, viszonylag kevés olyan kutatóhelyről tudunk, mely ezzel a témával kiemelten foglalkozna. A legjelentősebbek az alábbiak. A berlini szabadegyetemen a Svájc-ból áttelepült Arthur E. Imhof és tanítványai folytattak és folytatnak kiterjedt és kiemelkedő minőségű történeti demográfiai kutatásokat, bár formális intézménnyé nem szerveződtek. A mainzi egyetemen 1973 óta folyik (az 1980-as évek közepe óta Walter G. Rödel vezetésével) történeti demográfiával foglalkozó kutatás³⁴ részben a történeti intézet, részben a helytörténeti intézet (*Institut für Geschichtliche Landeskunde*) támogatásával. Az itt dolgozók képezik a motorját a szétszórt kutatókat összefogó, régóta működő informális munkacsoportnak (*Arbeitskreis für historische Demographie*), mely 2002-ben tartotta kilencedik németországi konferenciáját. Végezetül a fentebb említett lipcsei központi genealógiai kutatóközpont generál további, elsősorban helyi vonatkozású kutatásokat a falugenealógiák gyűjtése, őrzése, kutathatóvá tétele és feldolgozásra előkészítése révén. (Saját kutatási kapacitásuk, mint közgyűjteménynek azonban nincs.)

A közvetlen demográfiai kutatásokhoz képest talán jobban intézményesültek a történeti demográfia azon területei, melyek átmenetet képeznek egyrészt gyakorlati kérdések, másrészt a demográfián túli történetkutatási területek – történeti antropológia, mindennapok története, társadalomtörténet, vándormozgalmak, külföldi németek története – között. Röviden felsoroljuk közülük az általunk legfontosabbnak tartottakat.

Az 1970-es években sorra jönnek létre azok a kutatócsoportok és kutatások, melyek az angolszász kutatások hatására a család és háztartás történetével kezdenek foglalkozni: a *Max Planck Institut für Geschichte* keretében (Göttingen) Hans Medick és Jürgen Schlumbohm vezetésével történeti antropológiai kutató-együttes alakult,³⁵ a freiburgi *Institut für Historische Anthropologie* keretében Jochen Martin és köre (Martin – Klaus 1986, Martin – Zoepfel 1989), Münsterben a mindennapok kutatása kapcsán Peter Borscheid és Hans Teuteberg³⁶ kezdett a témakörrel intenzívebben foglalkozni. Különösen aktív

lógia-készítők létszámát. A főként a vándorlások kérdésével foglalkozó amatőr genealógiai mozgalmakra nézve l. még az alábbi közép-európai vonatkozású honlapokat: Sibi Web-Online Forum für Siebenbürgen www.sibiweb.de, Arbeitskreis donauschwäbischer Familienforscher (AkdFF) www.genealogy.net/gene/vereine/AkdFF/akdff-en.html, German Genealogy: Habsburg Empire www.genealogy.net/gene/reg/ahe1814.html.

³⁴ A mainzi programokról l. bővebben www.wsg.uni-mainz.de/FB/Geschichte/hist1

³⁵ A Göttingenben készült legfontosabb munkák az alábbiak: Kriedte 1992, Medick 1967, 1985, 1997, 1998, Medick – Sabeau 1984, Schlumbohm 1983, 1991, 1993, 1994, 1997a, b, 1998a, b, 2000, Fontaine – Schlumbohm 2000, és a később említendő protoindusztrializációs kutatások.

³⁶ Borscheid 1987, 1995, Borscheid – Teuteberg 1983, Teuteberg 1985, 1993.

Stuttgartban az 1970-es 80-as években a Hans Ulrich Wehler és Werner Conze szervezte *Arbeitskreis für moderne Sozialgeschichte*, mely a *Geschichte und Gesellschaft* című folyóiratban több különszámot is a témának szentelt, és 1975-ben sikeres nemzetközi konferenciát rendezett a család társadalomtörténetéről.³⁷

1989-ben az osnabrücker egyetem mellett a történész Klaus J. Bade kezdeményezésére létrejön az *Arbeitskreis Migrationsforschung*, mely 1991-ben intézetté alakul. Programjában jelentős szerepet kap a vándorlástörténet. *Studien zur historischen Migrationsforschung* című sorozatukban eddig 11 kötet jelent meg, folyóiratuk, az *IMIS Beiträge* is több történeti témájú számot állított össze.³⁸ A külföldön élő, illetve külföldről visszatelepült németek vándormozgalmakhoz szorosan kapcsolódó történetével ugyancsak több intézmény foglalkozik. Közülük a legszínvonalasabbnak a tübingeni egyetem mellett működő *Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde* tűnik, mely néhány fontosabb munkát is kiadott a Kelet-Délkelet Európába irányuló német vándormozgalmak történetéből (Beer – Dahlmann 1999, Fata 1995).³⁹ A fenti intézetek mellett 1992 óta működik a vándorlástörténeti társaság (*Gesellschaft für historische Migrationsforschung*) és egy vándorlástörténeti munkacsoport is (*Stuttgarter Arbeitskreis historische Migrationsforschung*), utóbbi *Stuttgarter Beiträge zur Migrationsforschung* néven kiadványsorozatot is jegyez.⁴⁰

Az ország és a társadalomtudományi/társadalomtörténeti kutatások méreteihez képest azonban az intézményesülésnek fent bemutatott színvonala egyáltalán nem mondható kiemelkedő méretűnek, mivel a legtöbb felsorolt intézmény (talán az osnabrücker intézetet kivéve) csak mellékesen foglalkozik a történeti demográfiával. Valójában a németországi történeti demográfia leggazdagabb információs bázisát tulajdonképpen nem a fent röviden felsorolt intézetek, hanem néhány kiemelkedő kutató: Arthur E. Imhof, valamint korábbi tanítványa, Rolf Gehrman és a lipcsei központ vezetője, Volkmar Weiss honlapján találhatjuk meg. Imhof, aki egyébként az érdeklődők számára a téma kutatási bevezetésül szolgáló CD-t is készített 1995-ben, honlapjára igen gazdag kapcsolódásokat is feltett, így az a történeti demográfia egyik központi nemzetközi információs pontjaként is használható.⁴¹ Ha viszont a történeti demográfiai kutatás területén szervezőként kiemelkedő eredményeket felmutató ismert szemé-

³⁷ Az előadások anyaga megjelent: Conze 1976. Wehler szerkesztésében a *Geschichte und Gesellschaft* című folyóiratban több történeti demográfiai vonatkozású szám is megjelent a családról, öregedéssről, fiatalságról, nőkről 1975 és 1988 között.

³⁸ Bővebb információk a www.imis.uni-osnabrueck.de honlapon érhetők el, helykimélés céljából itt nem részletezzük őket.

³⁹ Bővebb információk az intézetről www.uni-tuebingen.de/donauschw_institut

⁴⁰ A vándorlástudományi munkacsoportról nem sikerült bővebb információkat szerezni, a vándorlástörténeti társaság működésére nézve l. www.historische-migrationsforschung.de

⁴¹ A honlapok adatai a nevek felsorolása rendjében:

<http://userpage.fu-berlin.de/~aeimhof/saurhd.htm> ;

www.wsg.uni-ffo.de/team/gehrman.html ; www.volkmar-weiss.de/index.html

lyiségek (pl. Wolfram Fischer, Peter Marschalk, Wolfgang Köllmann) nyugdíjba mennek, vagy meghalnak, akkor az általuk vitt kutatások, szerkesztett kiadványsorozatok eltűnnek, leállnak.⁴² Vagyis, noha a történeti demográfia a több mint két tucat gazdaság- és társadalomtörténeti tanszék többségén, valamint sokhelyütt az általános történeti tanszékeken része a tananyagnak, ennek alapvető kézikönyve még máig Arthur E. Imhof (1977) jó néhány esztendő megért műve, és nem tudott úgy intézményesülni, mint a jóval kisebb népességű és kutatási kapacitású Ausztriában. Az ország és a kutatás méretei dacára a német történeti demográfiának külön folyóirata vagy évkönyve sincs. Az ide vágó írások, amennyiben nem érik el az önálló kötetnyi terjedelmet, vagy egy regionális történeti periodikában, vagy valamelyik rokon kutatási terület lapjában látnak napvilágot.⁴³

Ha a módszertan szemszögéből nézzük a német történeti demográfiát, akkor azt mondhatjuk, hogy lényegében egészen az 1960-as évekig tartotta magát a régi típusú leíró módszer (Blaschke 1967, Kirsten – Buchholz – Köllmann 1965–1966, Köllmann – Marschalk 1972). Az 1950–1970-es években a nemzetközi kutatásban kialakult elemzési módszerek itt viszonylag lassan hódítottak teret. Mind az anyakönyvek aggregatív feldolgozása (vagyis a bejegyzések nem név szerint, hanem esetszám alapján történő elemzése), mind az egyének/családok népességtörténetét egyenként összerakó családrekonstrukció bevezetése a német történeti demográfiába főként külföldi származású, illetve vendégkutatók érdeme (Imhof 1975, 1977, Knodel 1970, 1978, Knodel – Shorter 1976), noha, mint fentebb említettük, a 20. század elejére a módszer, a közepére pedig a tömeges forrásanyag is a német kutatók rendelkezésére állt. A történeti demográfiai módszertan azóta sem erőssége a németországi kutatásnak. Az új, főként angolszász kutatási módszerek – a visszafelé számítás angol ötlete (generalised inverse projection), vagy az anyakönyvi adatok alapján végzett szimulált népszámlálás – adaptálását inkább svájciak, osztrákok végzik a német nyelvterületen (Balthasar 1988, Schelbert 1989). Az utolsó évtized módszertani kiadványaiban megjelenő nemzetközi szerzőgárdában a döntően észak-amerikai, angol és francia kutatók mellett skandináv, holland, osztrák szerzőket találunk, németeket azonban nem.

Bár ismeretes néhány – főként szociológiai indíttatású úttörő vizsgálat az 1960-as évekből a család- és háztartáskutatás⁴⁴ területén (Möller 1969,

⁴² Pl. Wolfgang Köllmann, aki a *Quellen zur Bevölkerungs-, Sozial- und Wirtschaftsstatistik Deutschlands, 1815–1875* című sorozatot szerkesztette a Bajor Tudományos Akadémia támogatásával, 1997-ben meghalt. A sorozatban 1995 óta nem jelent meg új kötet.

⁴³ Utóbbiak közül a legfontosabbak az alábbiak: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, Archiv für Sozialgeschichte, Blätter für deutsche Landesgeschichte, Geschichte und Gesellschaft, Historische Anthropologie, Homo, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Historical social research/Historische Sozialforschung* (kétnyelvű).

⁴⁴ Az összefoglalás Rosenbaum (1982), Hausen (1986), Dülmen (1990) és Gestrich (1999) munkái alapján készült.

Schieder 1971), a nagy áttörés itt is a cambridge-i népességtörténeti kutatócsoport 1969. évi nemzetközi konferenciája előadásait megjelentető kötethez kapcsolható (Laslett – Wall 1972). Adottságainak megfelelően azonban a német családkutatásnak számos, az angolszász kutatásoktól eltérő sajátossága alakult ki. Először is sokkal gyengébb maradt a demográfiai oldala, ugyanakkor nagyon erős a társadalomtörténeti és antropológiai kapcsolódása. Utóbbival összefüggésben erős a tulajdonképpen nem demográfiai jellegű elméleti oldala, és módszertanában, forráshasználatában jóval sokoldalúbb, mint az angolszász kutatások. Mindennek következtében természetesen az sem tekinthető véletlennek, hogy számos 1970-es évekbeli lelkes kutatója az évek során fokozatosan elcsúszott a történeti családkutatásnál jobban intézményesült történeti antropológia és a mindennapok története („Alltagsgeschichte”) kutatásának irányába.

Úgy illik, hogy rövid áttekintésünket az egyes kutatási kérdésekben fontosat alkotó művek felsorolásával zárjuk. A német irodalom azonban a fenti, bírálatot is tartalmazó megjegyzések ellenére igen gazdag, különösen a regionális történetírásban, melynek voltaképpen máig konglomerátuma a német történeti demográfiai kutatás. Kevés az országos áttekintésű, általánosan elfogadott munka, különösen az 1870-ben létrejött egységes Német Birodalom előtti korszakra vonatkozóan. Vagyis amikor néhány szerzőre és munkára az alábbiakban felhívjuk a figyelmet, akkor megítélésünk bizonyos mértékig óhatatlanul szubjektív lesz. A szerzők fontosságának tekintetében nem biztos, hogy az irodalom minden ismerője egyetért választásunkkal, továbbá nyilvánvaló, hogy nem tudunk belemenni a történeti demográfia minden kutatási területének ismertetésébe sem – mind a szerzők, mind a felsorolt témák tekintetében választanunk és szelektálnunk kellett. Azt is megjegyezni kívánjuk, hogy bár elsősorban a német területekre és a német forrásanyagra koncentráltunk, ezért ajánlásunkba néhány külföldi származású, de rövidebb-hosszabb ideig Németországban dolgozó szerző is bekerült, mint ahogy esetenként nem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni egyes, a szomszédságra (Svájc, Ausztria) vonatkozó eredményeket sem.

Először is néhány történeti demográfiai szempontból fontos várostörténetre hívnánk fel a figyelmet: François (1982) Koblenzről, Kohl (1985) Trierről, Rödel (1985) Mainzról, Sachse (1987) Göttingenről és Helga Schultz (1987) Berlinről szóló munkájára. A falvak és kisvárosok feldolgozásai közül figyelemre méltónak tartja a kritika Becker (1989), Bohl (1987), Gehrmann (1984), Imhof (1975) Kaschuba – Lipp (1982), Kriedte (1992), Medick (1997), Schlumbohm (1997), Zschunke (1984) és John Knodel (1988a) egy-egy falura vagy településcsoportra vonatkozó munkáit. A fenti írások általában több, vagy az összes alább felsorolandó témát megfelelő színvonalon tárgyalják, többkevesebb részletességgel. Külön a házasságkötés kérdésével kapcsolatban figyelmet érdemel az osztrák Ehmer (1991) könyve, és Schlumbohm (1991) tanulmánya, a termékenységgel és a születéskorlátozással kapcsolatban a svájci

Ulrich Pfister (1985), az amerikai Knodel (1974), a szexualitással és a házasságon kívüli születésekkel kapcsolatban pedig Becker (1990), Breit (1991), az angol Woycke (1988) monográfiái, valamint a német forrásanyag kapcsán az észak-amerikai Shorter és az angol Robert Lee vitája (Lee 1977, 1978, Shorter 1978). A halandóság kapcsán ismét Imhof (1984, 1990, 1992, 1996) könyveit, valamint Knodel egy tanulmányát (1988b) érdemes kézbe venni. A halandósági krízisekre – éhínségekre, járványokra, háborúkra – nézve hagyományosan igen gazdag a német irodalom. Még mindig fontosnak érezzük Franz (1961) könyvét a harmincéves háborúról, Keyser (1957) korábbi pestiskutatásokról írott áttekintését, melyhez hozzá illeszthető Vasold (1991) újabb összefoglalója, Medick (1985) tanulmánya, valamint az Imhof (1981) által szerkesztett tanulmánygyűjtemény. A demográfia és a közegészségügy kapcsolatára ismét Imhof (1980), Imhof – Larsen (1976), valamint Wischhöfer (1991) könyvét ajánljuk. A belső vándorlásokra vonatkozóan érdekes a Bulst és Hooock (1983) által szerkesztett tanulmánygyűjtemény, továbbá Hochstadt (1993) és a kanadai Friedrichs (1985) tanulmányai, a bevándorlásra vonatkozóan – mert főleg a harmincéves háborút követő fél évszázadban ilyen is volt – Duchhardt (1985) és Jersch – Wenzel (1990) a hugenottákról, Blaschke (1967), Franz (1961) az ausztriai és csehországi, Mattmüller (1987) a svájci jövevényekről ad képet. A kivándorlási mozgalmakkal kapcsolatban az amerikai Fenske (1980a, b) és Fertig (1994) írásai, az ugyancsak amerikai Haller (1993), Hoerder (1995) és Selig (1988) valamint a német Hoppel (1984), Gestrich (1991) és Bade (1992) monográfiái tűnnek figyelemre méltónak. Itt hívjuk fel a 18. századi települési mozgalmak iránt érdeklődők figyelmét Werner Hacker több mint két évtizedes forráskiadási tevékenységére is – tucatnyi műve közül csak a két szélsőt említjük (Hacker 1969, 1994). A regionális népességtörténetek közül Blaschke (1967) és Weiss (1993) Szászországgal, Gehrman (2000) és Hinrichs – Van Zon (1988) Észak-Németországgal és az olasz Viazzo (1989) Alpok vidékével foglalkozó köteteit ajánljuk. A protoindusztrializációnak – a vidéki ipar- és népességfejlődés egy sajátos nyugat- és közép-európai modelljének – bemutatása Kriedte, Medick és Schlumbohm (1977, 1992) írásain keresztül tehető meg a legjobban, míg a városi népességfejlődésre nézve haszonnal forgatható az egyes városokról szóló irodalom mellett Mauersberg (1960) könyve, továbbá a Haupt és Marschalk (1994) által szerkesztett tanulmánygyűjtemény. Végül a 19–20. század népességtörténetére összefoglalóan máig jól használható Marschalk (1984) munkája.

A család- és háztartáskutatással kapcsolatban a különböző családtípusokra vonatkozóan Schlumbohm (1998b, 2000), a családciklusokra Mitterauer és Sieder (1979), valamint Freitag (1988), a rokonság kérdésére az amerikai, de Németországban dolgozó Sabeau (1990), Medick és Sabeau (1984), valamint Kocka (1982) könyvei és tanulmányai, a különböző társadalmi rétegek családjai közötti különbségekre Kocka (1980), Rosenbaum (1982) írásai látszanak érdekesnek. Bár a demográfiához már viszonylag vékony szálon kötődik, fel-

hívnánk a figyelmet a fiatalokkal és gyermekekkel foglalkozó irodalomból Gestrich (1986), Hardach-Pinke (1978, 1981), Oehme (1988), Schlumbohm (1983) könyveire és Martin – Klaus (1986) tanulmánygyűjteményére. A nők és a nemek kérdésével kapcsolatban Beier (1983), Knapp (1984), Labouivie (1993), Medick (1998), Schildt (1993), Wunder (1992) monográfiái, valamint Hausen (1987) és Lee (1990) tanulmányai látszanak fontosnak.⁴⁵ Érdekes végül a családdal kapcsolatos, itt felsorolt irodalomhoz hozzáilleszteni Weber-Kellermann (1974, 1979, 1988) néprajzos szemszögből készített, gazdagon illusztrált monográfiáit.

Bár jelen összefoglaló anyagának gyűjtése és megfogalmazása közepette kifejezetten törekedtünk rá, még sem alakult ki bennünk világos és egyértelmű kép a német történeti demográfiai kutatásokról. Ez részben összefügg méretével, sokszálúságával, de szervezetenként némileg amorf állapotával és folytonos változásaival is. Információink internetes ellenőrzése során több ízben hiába kerestünk korábbi intézményeket, a nyugdíjba ment szerzők gyakran egyszerűen eltűntek, vagyis, mint ahogy azt már említettük, a németországi kutatás alakulása meglehetősen személyfüggő. Mégis, ha a nagy német könyvtárakban egy-egy történeti demográfiai témára keresünk, akkor hihetetlen gazdag anyaggal találkozunk, nem is beszélve a különböző, gyakran regionális történeti folyóiratokban megbúvó érdekes tanulmányok sokaságáról. Úgy tűnik, mintha az általunk többször emlegetett intézményesültség elsősorban csak a kis kutatási kapacitású társadalmak/országok esetén lenne igazán fontos. Németország számos egyeteme, számtalan tanszéke, nagyszámú PhD-hallgatója valahogy „kitermeli” azt az információt, mely a tárgyalt tudományterület fejlődéséhez, előrelépéséhez szükséges. Nem beszélve arról, hogy a kutatások áttekinthetősége a rendszeresen készülő irodalmi szemlék, kritikák, a jó könyvtári/internetes hozzáférhetőség révén a hagyományosan jó német szervezettségnek köszönhetően kiváló.

Ha viszont a kutatási terület német történettudományon belüli helyzetét vizsgáljuk, akkor a kép már kevésbé rózsás. A németországi történészekben a nemzetiszocialista időszak utóhatásaként egészen az 1970-es évekig élt az ellenszenv a demográfiával szemben, és többségük még a divathullám csúcán is gyanakodva tekintett a társadalom és népesség történetének kvantitatív megközelítésére, melynek beceneve körükben a *Fliegenbeinzählerei* (légylábszámlálás) lett. A helyzetet alighanem jól jellemzik a luxemburgi Jean Paul Lehner és a német Andreas Gestrich megállapításai, melyek a 2000. évi amsterdami ESSHA konferencián, a család-történet historiográfiájáról tartott kerek-asztalon hangzottak el.⁴⁶ Az előadók a kutatási irány megjelenését vizsgálták a legfontosabb 20 német történet- és társadalomtudományi folyóirat

⁴⁵ Szempontjaink a demográfiából kiindulón alakultak ki. Természetesnek tartjuk tehát, ha a nőtanulmányokat folytatók számára nem feltétlenül az itt felsoroltak tűnnek a fontos munkáknak.

⁴⁶ Az előadás bő vázlatát Jean-Paul Lehner szíveségéből használhattuk.

hasábjain az utolsó 50 évben. Tapasztalataik szerint a témakör alapjában sohasem volt igazán fontos a német történetírás számára. E megszorítással élve viszont megállapítható, hogy a történeti demográfia iránti érdeklődés az 1970-es években indult el (párhuzamosan a nemzetközi trendekkel), de ezen belül a demográfiai szempontok végig alárendelve maradtak. A történészek nem vettek tudomást a családdal foglalkozó néprajzi kutatásokról sem, fő érdeklődésük a nőtörténettel, a mindennapok történetével, a protoindusztrializáció kérdésével való kapcsolatokra, valamint a család genealógiai összefüggéseire irányult.

A kutatás képe a 20. század második felében jelentős mértékben megváltozott a század elejéhez képest. A 20. század első harmadában a német történeti demográfia a mikrovizsgálatok, valamint a vándorláskutatás terén újtónak számított, ugyanakkor kifelé viszonylag zártan működött. A 20. század utolsó harmadára újtóból követő tudománnyá vált ezen a területen, ugyanakkor a nemzetközi kutatás irányzatainak hatása most jobban és gyorsabban érződik, mint azt megelőzően. Külön figyelemre méltó, hogy míg a 20. század első felében rendszerint egy alapvető – néha szakmán kívüli hátszéllel is rendelkező – irányzat dominált, addig az 1970-es évektől kezdődően a kutatás még egy ilyen viszonylag szűk területen is, mint a történeti demográfia, sokszínű, sokpólusú lett. Kétségtelen, hogy az utóbbiban sokat segített a német kutatás és felsőoktatás nagy mérete, számos intézménye. Mindenképpen megszívlelendő azonban az a tanulság, hogy gyümölcsözőbb egy kutatási terület többoldalú megközelítése, mint dominanciára törekvő irányzatok/divatok erőltetése (amelyek egyébként többnyire ritkán tartanak egy évtizednél tovább). A németországi történet azt mutatja, hogy a palettán a 19. század utolsó harmada óta helye van mind a történeti demográfiának, mind a kvantitatív megközelítésnek.

IRODALOM

Svédország

- Akerman, S., H. C. Johansen, and David Gaunt. eds. 1978. *Chance and change. Social and economic studies in historical demography in the Baltic area*. Odense: Odense University Press.
- Bengtsson, Tommy (eds.) 2000. *Population and economy: from hunger to modern economic growth*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Bengtsson, Tommy, Gunnar Fridlitzius, and Rolf Ohlsson (eds.) 1984. *Pre-industrial population change. The mortality decline and short term population movements*. Stockholm: Almqvist and Wiksell.
- Brädström, Anders and Jan Sundin (eds.) 1981. *Tradition and transition. Studies in microdemography and social change*. Umea: Demographic Data Base.

- Brädström, Anders and Lars-Göran Tedebrand (eds.) 1993. *Health and social change. Disease, health and public care in the Sundsvall district*. Umea: Demographic Data Base.
- Brädström, Anders and Lars-Göran Tedebrand (eds.) 1995. *Swedish urban demography during industrialization*. Umea: Demographic Data Base.
- Edvinsson, Sören 1995. *The Demographic Data Base. Bibliography 1970–1994*. Umea: Demographic Data Base.
- Eriksson, Ingrid and John Rogers 1978. *Rural labour and population change. Social and demographic developments in east central Sweden during the nineteenth century*. Uppsala: University of Uppsala. (Studia Historica Uppsaliensia, 100.).
- Gyáni Gábor 1981. Egy új történeti forrás: az adatbank. *Történelmi Szemle* 24, no. 1: 94–99.
- Kronborg, Bo, Thomas Nilsson, and Andres A Svalastuen (eds.) 1977. *Nordic population mobility. Comparative studies of selected parishes in the Nordic countries, 1850–1900*. Uppsala: Universitetsforlaget.
- Löfgren, Orvar 1974. Family and household among Scandinavian peasants. *Ethnologica Scandinavica* 2: 17–52.
- Rogers, John 1993a. Nordic family history: Themes and issues, old and new. *Journal of Family History* 18, no. 4: 291–314.
- Rogers, John (ed.) 1993b. *Family and household in Northern European fishing communities*. London: (Journal of Family History. Special issue, 18/4.).
- Rogers, John and Hans Norman (ed.) 1985. *The nordic family: perspectives on family research*. Uppsala: Universitet. 119 p. (Meddelande fran Familjehistoriska projektet, Historiska institutionen Uppsala universitet, 4.).
- Runblom, Harald and Hans Norman (eds.) 1976. *From Sweden to America. A history of the migration*. Uppsala: Universitetsforlaget.
- Sundbärg, Gustav 1907. *Bevölkerungsstatistik Schwedens, 1750–1900*. Stockholm: 170 p. (XIV. Internationaler Kongress für Hygiene und Demographie, Berlin September, 1907).
- Tedebrand, Lars-Göran 2002. *Historical population studies in Sweden. Paper presented for the ESSHC 2002*. Hague: Manuscript.
- Thorvaldsen, Gunnar 1995. Longitudinal sources and longitudinal methods. Studying migration at the Stockholm Historical Database. In: Brädström, Anders and Lars-Göran Tedebrand (eds.) *Swedish urban demography during industrialization*. Umea: Demographic Data Base. pp. 219–250.
- Thorvaldsen, Gunnar 1998. Historical databases in Scandinavia. *History of the Family* 3, no. 3: 371–383.
- Torstendahl, Rolf 2000. Thirty-five years of theories in history: Social science theories and philosophy of history in the Scandinavian debate. *Scandinavian Journal of History* 25, no. 1-2: 1–26.

Kelet-Közép-Európa és Oroszország

- Bessmertny, Youri 1990 [1991]. La démographie historique de l'Europe: l'état des recherches en U.R.S.S. *Annales de démographie historique*. 411–422.
- Csetri Elek 1997. Kolozsvár népessége a középkorban és kora újkorban. In: Kovacsics József (szerk.) *Magyarország történeti demográfiája, 896-1995. Millecentenáriumi előadások*. Bp.: pp. 181–186.
- Csetri Elek 1999. Kolozsvár népessége az utolsó két évszázad alatt (1784–1995). In: Horváth Imre, Kígyósi Attila és Vass Lucia (szerk.) *Alkotás a társadalomtudományok határán. Emlékkötet a 80 éves Kovacsics József tiszteletére*. Bp.: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar. pp. 19–32.
- Čapo, Jasna 1992–1993. Die Gutsherrschaft Cernik. Wirtschaftliche und demographische Entwicklung eines kroatischen Dorfes im Spätfeudalismus. *Demographische Informationen*. 50–59.
- Gelo, Jakov 1987. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*. Zagreb: Globus. (Razvoj stanovništva na tlu SR Hrvatske, 1.).
- Iordachi, Constantin 2002. Társadalomtörténet a román történetírásban: örökség, új utak és kihívások. *Korall* 3, no. 7–8: 190–199.
- Kohútová, Mária 1991. Bibliografia slovenskej historickej demografie do roku 1988. *Historická Demografie* 15: 193–205.
- Kónya, Peter and René Matlovič (red.) 1997. *Obyvat'elstvo Karpatskej kotliny I*. ed. Prešov: Universum.
- Pascu, Stefan (éd.) 1980. *Population et société. Les travaux du colloque international de démographie historique Cluj-Napoca, septembre 1977*. I–II. vols. Cluj-Napoca: Editura Dacia.
- Popovic, Dušan J. 1952. *Srbi u Bačkoj do kraja osemnaestog veka. Istorija naselja i stanovništva*. Beograd: SAN. (Posebna izdanja knj. 103, Etnografski institut knj. 3.).
- Popovic, Dušan J. 1952. *Srbi u Budimu od 1690 do 1740*. Beograd: Stamp Kultura. (Srpska Knjizeva Zadruga Poucnik, 13.).
- Popovic, Dušan J. 1954. *Velika seoba Srba 1690. Srbi selaci i plemici*. Beograd: Serbska Knjizevna Zadruga. (Serbska Knjizevna Zadruga, Poucnik, 14.).
- Popovic, Dušan J. 1955. *Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka: istorija naselja i stanovništva*. Beograd: SAN. (Posebna izdanja knj. 232, Etnografski institut knj. 6.).
- Popovic, Dušan J. 1957–1963. *Srbi u Vojvodini 1–3*. Matica Srpska.
- Roksandić, Drago (eds.) 1998. *Microhistory of the Triplex Confinium. International project conference papers (Budapest, March 21–22, 1997)*. Bp: CEU.
- Roksandić, Drago and Nataša Štefanec (eds.) 2000. *Constructing border societies on the Triplex Confinium*. Bp. CEU. (History department working paper series, 4.).
- Roman, Louis 1980. Démographie historique de la Roumanie, 1972–1978. Bibliographie analytique. *Revue roumaine d'histoire* 19, no. 1. 85–127.
- Roman, Louis 1985. Démographie historique de la Roumanie, 1978–1984. Bibliographie analytique. *Revue roumaine d'histoire* 24, no. 4. 351–372.

Vekarić, Nenad 1998. The population of the Dubrovnik Republic in the fifteenth, sixteenth, and seventeenth centuries. *Dubrovnik Annals* 2. 7–28.

Ausztria

- Bolognese-Leuchtenmüller, Birgit 1978. *Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur, Gesundheits- und Fürsorgewesen in Österreich 1750–1918*. Wien: Verl. für Geschichte und Politik. 1–2 vols. (Materialen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 1–2.).
- Brix, Emil 1982. *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*. Wien; Köln; Graz: Böhlau. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, 72.).
- Brown, James O. and Markus Cerman 1997. Forschungen zur Sozialgeschichte der Familie in der österreich – ungarischen Monarchie. In: Eder, Franz X, Peter Feldbauer, and Erich Landsteiner. Hg. *Wiener Wege der Sozialgeschichte*. Wien: Böhlau. pp. 119–144. (Kulturstudien, 30.)
- Czoernig, Carl 1855–1857. *Ethnographie des Oesterreichischen Monarchie*. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei. 1–3 vols.
- Durdik, Christel 1974. *Bibliographischer Abriss zur Bevölkerung und Sozialstatistik der Habsburger-Monarchie im 19. Jahrhundert*. Wien: [S. n.].
- Ehmer, Josef 1980. *Familienstruktur und Arbeitsorganisation im frühindustriellen Wien*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.
- Ehmer, Josef 1990. *Sozialgeschichte des Alters*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Neue Historische Bibliothek, Neue Folge Band 541.).
- Ehmer, Josef 1991. *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel. England und Mitteleuropa in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. 324 p. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 92.).
- Ehmer, Josef 1994. *Soziale Traditionen in Zeiten des Wandels. Arbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert*. Frankfurt/Main-New York: Campus. (Studien zur Historischen Sozialwissenschaft, 20.).
- Ehmer, Josef 1998. House and the stem family in Austria. In: Fauve-Chamoux, Antoinette and Emiko Ochiai (eds.) *House and the stem family in EurAsian perspective*. Kyoto: International Research Center for Japanese Studies. pp. 59–81. (Proceedings of the C18 session, XII. International Economic History Congress.)
- Ehmer, Josef, Tamara K. Hareven, and Richard Wall. Hg. 1997. *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen, Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag*. Frankfurt/M – New York: Campus Verlag.

- Ehmer, Josef and Michael Mitterauer 1986. Hg. *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Wien-Köln-Graz: Hermann Böhlhaus Nachf.
- Ehmer, Josef and Albert Müller 1988. Sozialgeschichte in Österreich. Traditionen, Entwicklungsstränge und Innovationspotential. In: Kocka, Jürgen. Hg. *Sozialgeschichte im internationalen Überblick: Ergebnisse und Tendenzen der Forschung*. Darmstadt: pp. 109–140.
- Grossmann, Henryk 1916. Die Anfänge und geschichtlichen Entwicklung der amtlichen Statistik in Österreich. *Statistische Monatschrift*. 331–423.
- Gürtler, Alfred 1909. *Die Volkszählungen Maria Theresias und Josef II. 1753–1790*. Innsbruck: Verlag Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung.
- Helczmanovszki, Heimold 1973. *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs. Nebst einem Überblick über die Entwicklung der Bevölkerungs- und Sozialstatistik*. Wien: Oldenbourg.
- Jäger-Sunstenau, Hanns 1958. Die pfarr- und standesamtlichen Register in Österreich. *Archivum* 8: 3–14.
- Kaser, Karl 1995. *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan: Analyse einer untergehender Kultur*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau.
- Kaser, Karl 1997. Der Erbfall jenseits der „Hajnal-Mitterauer-Linie“. Historischer Haushaltsformierungsmuster im Südosten Europas. In: Eder, Franz X., Peter Feldbauer, and Erich Landsteiner. Hg. *Wiener Wege der Sozialgeschichte*. Wien: Böhlau. pp. 163–181. (Kulturstudien, 30.)
- Mitterauer, Michael 1979. *Grundtypen alteuropäischer Sozialformen. Haus- und Gemeinde in vorindustriellen Gesellschaften*. Stuttgart-Bad Cannstatt: Fromman-Holzboog. (Kultur und Gesellschaft, 5.).
- Mitterauer, Michael 1983. *Ledige Mütter: zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*. München: Beck.
- Mitterauer, Michael 1986. *Sozialgeschichte der Jugend*. Frankfurt/M.: Suhrkamp. (Neue Historische Bibliothek, 278.).
- Mitterauer, Michael 1992. *Familien und Arbeitsteilung*. Wien-Köln: Böhlau.
- Mitterauer, Michael and Reinhard Sieder 1977. *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. Wien: Beck.
- Mitterauer, Michael and Reinhard Sieder 1979. The developmental process of domestic groups: problems of reconstruction and possibilities of interpretation. *Journal of Family History* 4, no. 3: 257–284.
- Mitterauer, Michael and Reinhard Sieder Hg. 1982. *Historische Familienforschung*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Pribram, Karl 1913. Die Statistik als Wissenschaft. *Statistische Monatschrift*. 661–727.
- Tremel, Ferdinand 1969. *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs. Von den Anfängen bis 1955*. Wien: Deuticke.
- Waber, Leopold 1915. Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker Österreichs 1846–1910. *Statistische Monatschrift* 20: 589–721.

Wandruszka, Adam and Peter Urbanits Hrsg. 1980. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. 3. Die Völker der Reiches. Teil 1–2.* Wien: Verl. der. Österr. Akad. der Wissenschaften.

Csehország

- Benedek Gábor és Halmos Károly 1988. A cseh történeti demográfiai irodalomról. *Világtörténet.* 60–65.
- Dušek, Ladislav 1974. *Obyvatelstvo města Ústi nad Labem do konce 18. století (na základě matrik).* Praha.
- Fauve-Chamoux, Antoinette and Ludmila Fialová 1997. *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles.* Praha: Česka demografická Společnost.
- Fialová, Ludmila et al. 1998. *Dějiny obyvatelstva českých zemí.* Praha: Mladá Fronta.
- Horská, Pavla et al. 1990. *Dětsví, rodina a stáří v dějinách Evropy.* Praha: Panorama.
- Horsky, Jan and Eduard Maur 1993. Die Familie, Familienstruktur und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie. *Historická Demografie* 17: 7–35.
- Horský, Jan and Markéta Seligová 1997. *Rodina našich předků.* Praha: Dějin.
- Husa, Václav 1965. Notes d'information sur les sources et les recherches de démographie historique en Tchécoslovaquie. In: Harsin, Paul and Étienne Hélin. éd. *Actes du colloque international de démographie historique, Liège, 18–20 avril 1963. Problèmes de mortalité. Méthodes, sources et bibliographie en démographie historique.* Liège: Université de Liège. pp. 237–247. (Les congrès et colloques de l'Université de Liège, 33.)
- Kárníková, L. 1965. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914.* Praha.
- Kořalka Jiří 1993. A cseh történetírás mai állapota. *Budapesti könyvszemle* 5, no. 1: 80–88.
- Marés, Antoine and Pavla Horská 2001. *Česko-francouský dialog o dějinách evropské rodiny.* Praha: CEFRES.
- Maur, Eduard 1988. *Die heutige Stand der tschehischen historisch-demographischen Forschung.* Praha: Kézirat.
- Placht, O. 1957. *Lidnatost a společenska skladba.* Praha: ČAV.
- Řičaň, Kristoslav 1995. *Úvod do genealogie.* Praha: Horizont.
- Sekera, Václav comp. 1978. *Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1754–1918.* Praha: Český Statistický Úřad. 1–2 vols.

Lengyelország

Baranowski, B. 1986. *Ludzie goscinca w XVII–XVIII w.* Łódz.

- Gieysztorowa, Irena 1968. Research into the demographic history of Poland. *Acta Poloniae Historica* 18: 5–17.
- Gieysztorowa, Irena 1976. *Wstęp do demografii staropolskiej*. Warszawa: PWN.
- Janczak, Julian K. 1995. Statistics of population and demographic development of the Congress Kingdom of Poland, 1815–1900. *Polish Population Review* 6: 44–81.
- Karpinski, Andrzej 1995. *Kobieta w miescie polskim w drugiej polowie XVI i XVII wieku*. Warszawa.
- Kedelski, Mieczyslaw 1992. *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*.
- Kuklo, Cezary 1990. Marriage in pre-industrial Warsaw in the light of demographic studies. *Journal of Family History* 15, no. 3: 239–259.
- Kuklo, Cezary 1991. *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*. Białystok: Instytut Historii Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku.
- Kuklo, Cezary 1995. Computer system for reconstitution of families, households and local communities in pre-partitioned Poland. *Polish Population Review* 6: 292–319.
- Kuklo, Cezary 1998. *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*. Białystok: Uniwersytet. 266 p.
- Kula, Witold 1963. *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa: PWN.
- Kumor, Boleslaw 1995. State and church regulations concerning church birth, marriage and death registers in the territory of Poland annexed by Austria (1772–1914). *Polish Population Review* 6: 274–287.
- Kumor, Boleslaw 1997. „Status Animarum” books in the Polish dioceses (up to the year 1918). *Polish Population Review* 10: 201–212.
- Kwasny, Zbigniew 1995. Post-war research in the demographic development of the Silesia population to the end of the 19th century. *Polish Population Review* 6: 30–43.
- Michalewicz, Jerzy 1973. *Elementy demografii historycznej. Materiały do wykładów, ćwiczeń i metodyki prac badawczych*. Warszawa: PWN.
- Rosiak, Stefan 1958. Les registres paroissiaux et les registres d'état civil sur les territoires de la Pologne. *Archivum. Revue internationale des archives* 8: 31–36.
- Rosset, Edward 1978. Początki demografii Polskiej. *Studia Demograficzne* 54: 3–37.
- Sulowski, Zygmunt 1995. Historical and demographic research in Poland. *Polish Population Review* 6: 9–29.
- Zarnowska, Anna and Janusz Zarnowski 1989. Sozialgeschichte in Polen. In: Kocka, Jürgen. Hg. *Sozialgeschichte im internationalen Überblick: Ergebnisse und Tendenzen der Forschung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. pp. 141–162.

Németország

- Abel, Wilhelm 1978 (1935). *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalters (vom 13. bis zum 19. Jahrhundert)*. Hamburg/Berlin: Parey.
- Aubin, Hermann 1939. *Zur Erforschung der deutschen Ostbewegung*. Leipzig. (Deutsche Schriften zur Landes- und Volksforschung, 2.).
- Bade, Klaus J. Hg. 1992. *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart*. 2. Aufl. München: Beck.
- Balthasar, A. 1988. Luzern: Vom Städtchen zur Stadt, die langfristige Bevölkerungsentwicklung 1700-1930 unter Anwendung der 'Generalized Inverse Projection'. *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 38: 1–29.
- Becker, Peter 1989. *Leben, Lieben, Sterben. Die Analyse von Kirchenbüchern*. St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag. (Halbgraue Reihe zur historische Fachinformatik. Serie A: Historische Quellenkunde, 5.).
- Becker, Peter 1990. *Leben und Lieben in einem kalten Land. Sexualität im Spannungsfeld von Ökonomie und Demographie. Das Beispiel St. Lambrecht 1600–1850*. Frankfurt/M – New York: Campus. (Studien zur historischen Sozialwissenschaft, 15.).
- Beer, Mathias and Dittmar Dahlmann hg. 1999. *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Ursachen – Formen – Verlauf – Ergebnis*. Stuttgart: Thorbecke. (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 4.).
- Beheim-Schwarzbach, Max 1874. *Hohenzollersche Colonisation. Ein Beitrag zu der Geschichte des preussischen Staates und der Colonisation des östlichen Deutschlands*. Leipzig: Duncker und Humblot.
- Beheim-Schwarzbach, Max 1879. *Friedrich Wilhelm's I. Colonisationswerk in Litauen vornehmlich die Salzburger Colonie*. Königsberg: Hartungsche Verlags-Druckerei.
- Beier, R. 1983. *Frauenarbeit und Frauenalltag im deutschen Kaiserreich. Heimarbeiterinnen in der Berliner Bekleidungsindustrie, 1880–1914*. Frankfurt/Main; New York.
- Beloch, Karl Julius 1937–1939. *Bevölkerungsgeschichte Italiens I–II*. Berlin; Leipzig.
- Blaschke, Karlheinz 1967. *Bevölkerungsgeschichte von Sachsen bis zur industriellen Revolution*. Weimar.
- Bohl, Peter 1987. *Die Stadt Stockach im 17. und 18. Jahrhundert*. Konstanz.
- Borscheid, Peter Hg. 1987. *Geschichte des Alters: vom Spätmittelalter zum 18. Jahrhundert*. Münster: Koppnath. (Studien zur Geschichte des Alltags, 7.).
- Borscheid, Peter Hg. 1995. *Alter und Gesellschaft*. Stuttgart: Hirzel. (Marburger Forum Philippinum.).
- Breit, S. 1991. „Leichfertigkeit“ und ländliche Gesellschaft. *Voreheliche Sexualität in der frühen Neuzeit*. München.

- Bulst, Neithard and Jochen Hoock Hg. 1983. *Bevölkerung, Wirtschaft und Gesellschaft: Stadt-Land-Beziehungen in Deutschland und Frankreich, 14. bis 19. Jahrhundert*. Trier: Auenthal Verlag.
- Burckhardt, Albrecht 1908. *Demographie und Epidemiologie der Stadt Basel*. Basel: Beck.
- Burgdörfer, Friedrich 1930. Die Wanderungen über die Deutschen Reichsgrenzen im letzten Jahrhundert. *Allgemeines Statistisches Archiv* 20: 161–196, 383–419, 537–551.
- Burgdörfer, Friedrich 1932. *Volk ohne Jugend. Geburtenschwund und Überalterung des deutschen Volkskörpers*. Berlin – Grunewald: Kurt Vowinckel Verl.
- Conze, Werner Hg. 1976. *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Neue Forschungen*. Stuttgart: Klett. (Industrielle Welt, 21.).
- Demleitner, Josef and Adolf Roth 1935. *Der Weg zur Voklsgenealogie. Anleitung zur übersichtlichen Darstellung des sippenkundlichen Inhalts der Kirchenbücher in Familienbüchern*. München-Berlin.
- Duchhardt, H. Hg. 1985. *Der Exodus der Hugenotten*. Köln.
- Dülmen, Richard von. 1990. *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. I: Das Haus und seine Menschen, 16-18. Jahrhundert*. München: Beck.
- Ehmer, Josef 1991. *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel. England und Mitteleuropa in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 92.).
- Engels, Friedrich 1884. *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates*. Berlin.
- Faust, Albert B. 1912. *Das Deutschtum in den Vereinigten Staaten in seiner geschichtlichen Entwicklung*. Leipzig.
- Fenske, Hans 1980. International migration: Germany in the eighteenth century. *Central European History* 13, no. 4: 332–347.
- Fenske, Hans 1980. Internationale Wanderungen in Mitteleuropa, 1850–1914. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 10: 593–608.
- Fertig, Georg 1994. Transatlantic migration from the German-speaking parts of Central Europe, 1600-1800: proportions, structures, and explanations. In: Canny, Nicholas ed. *Europeans on the move: Studies on European migration, 1500–1800*. Oxford: Clarendon Press. pp. 192–235.
- Fischer, Wolfram and Andreas Kunz Hg. 1991. *Grundlagen der historischen Statistik von Deutschland: Quellen, Methoden, Forschungsziele*. Opladen: Westdeutsche Verlag. (Schriften des Zentralinstituts für Sozialwissenschaftliche Forschung der Freien Universität Berlin, 65.).
- Fontaine, Laurence and Jurgen Schlumbohm eds. 2000. *Household strategies for survival, 1600-2000: fission, faction and cooperation*. Cambridge. (International Review of social history, supplement, 8.).
- Francois, Étienne 1982. *Koblenz im 18. Jahrhundert: Zur Sozial- und Bevölkerungsstruktur einer deutschen Residenzstadt*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max Planck Istituts für Geschichte, 72.).

- Franz, Günther 1961. *Der Dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk*. Stuttgart: Fischer.
- Freitag, Winfried 1988. Haushalt und Familie in traditionellen Gesellschaften. *Geschichte und Gesellschaft* 14: 5–37.
- Friedrichs, Christopher 1985. Immigration and urban society: seventeenth century Nordlingen. In: François Étienne ed. *Immigration et société urbaine en Europe occidentale XVIe-XXe siècles*. Paris: Ed. Recherche sur les civilisations. pp. 65–77.
- Gehrmann, Rolf 1984. *Leezen 1720–1870. Ein historisch-demographischer Beitrag zur Sozialgeschichte des ländlichen Schleswig-Holstein*. Neumünster: Wachholtz. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte in Schleswig-Holstein, 7.).
- Gehrmann, Rolf 2000. *Bevölkerungsgeschichte Norddeutschlands zwischen Aufklärung und Vormärz*. Berlin: Berlin Verl.
- Gestrich, Andreas 1986. *Traditionelle Jugendkultur und Industrialisierung. Sozialgeschichte der Jugend in einer ländlichen Arbeitergemeinde Württembergs, 1800–1920*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 69.).
- Gestrich, Andreas 1991. *Historische Wanderungsbewegungen: Migration in Antike, Mittelalter und Neuzeit*. Münster: Lit Verl.
- Gestrich, Andreas 1999. *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Oldenbourg. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte, 50.).
- Gmelin, Julius 1900. Die Verwertung der Kirchenbücher. *Deutsche Geschichtsblätter* 1: 155–170.
- Gmelin, Julius 1904. Bevölkerungsbewegung im Hällischen seit Mitte des 16. Jahrhunderts. *Allgemeines Statistisches Archiv* 6: 240–283.
- Gmelin, Julius 1910. Die historische-statistische Bedeutung der Kirchenbücher. *Mitteilungen der Zentralstelle für deutsche Personen- und Familiengeschichte* 7: 1–25.
- Grosse, Ernst 1896. *Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft*. Freiburg – Leipzig: Mohr.
- Hacker, Werner 1969. *Auswanderungen aus dem früheren Hochstift Speyer nach Südosteuropa und Übersee im XVIII. Jahrhundert: Eine Dokumentation in Regestenform nach Unterlagen des Badischen Generallandesarchivs Karlsruhe*. Kaiserslautern: Heimatstelle Pfalz. (Schriften zur Wanderungsgeschichte der Pfälzer, 28.).
- Hacker, Werner 1994. *Eighteenth century register of emigrants from Southwest Germany (to America and other countries)*. Apollo, Pa.: Closson Press. XVIII.
- Haller, Charles R. 1993. *Accross the Atlantic and beyond: the migration of German and Swiss immigrants to America*. Bowie, Md.: Heritage Books.
- Hardach-Pinke, Irene 1981. *Kinderalltag. Aspekte von Kontinuität und Wandel der Kindheit in autobiographischen Zeugnissen, 1700–1900*. Frankfurt/M.
- Hardach-Pinke, Irene and Gerd Hardach Hg. 1978. *Deutsche Kindheiten 1700–1900*. Kronberg.

- Haupt, Heinz-Gerhard and Peter Marschalck Hg. 1994. *Städtische Bevölkerungsentwicklung in Deutschland im 19. Jahrhundert*. St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag.
- Hausen, Karin 1986. Familie und Familiengeschichte. In: Schieder, Wolfgang and Volker Sellin Hg. *Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang II. Handlungsräume des Menschen in der Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. pp. 64–89.
- Hausen, Karin 1987. Die grosse Wäsche. Technischer Fortschritt und sozialer Wandel in Deutschland vom 18. bis ins 20. Jahrhundert. *Geschichte und Gesellschaft* 13: 273–303.
- Häberle, Daniel 1909. *Auswanderung und Koloniegründungen der Pfälzer im 18. Jahrhundert*. Kaiserslauten: Kayser.
- Hinrichs, Ernst and Henk van Zon Hg. 1988. *Bevölkerungsgeschichte im Vergleich: Studien zu den Niederlanden und Nordwestdeutschland*. Aurich.
- Hippel, Wolfgang von 1984. *Auswanderung aus Südwestdeutschland. Studien zur württembergischen Auswanderung und Auswanderungspolitik im 18. und 19. Jahrhundert*. Stuttgart: Klett-Cotta. (Industrielle Welt, 36.).
- Hoeninge, Robert 1882. *Der Schwarze Tod in Deutschland*. Berlin: Grosser.
- Hoerder, Dirk ed. 1995. *People in transit: German migrations in comparative perspective, 1820-1930*. Washington, D.C.: German Historical Institute.
- Hochstadt, Steve 1983. Migration in Preindustrial Germany. *Central European History* 16, no. 3: 195–224.
- Imhof, Arthur E. Hg. 1975. *Historische Demographie als Sozialgeschichte. Giessen und Umgebung von 17. zum 19. Jahrhundert*. Darmstadt/Marburg: Hessischen Historischen Kommission. 2 vols. (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte, 31.).
- Imhof, Arthur E. 1977. *Einführung in die historische Demographie*. München: Beck. 149 p.
- Imhof, Arthur E. Hg. 1980. *Mensch und Gesundheit in der Geschichte: Vorträge eines internationalen Colloquiums in Berlin vom 20. bis zum 23. September 1978*. Husum: Matthiesen. 415 p. (Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften, 39.).
- Imhof, Arthur E. Hg. 1981. *Biologie des Menschen in der Geschichte. Beiträge zur Sozialgeschichte der Neuzeit aus Frankreich und Skandinavien*. Stuttgart: Klett-Cotta. 421 p. (Kultur und Gesellschaft. Neue historische Forschungen, 3.).
- Imhof, Arthur E. 1984. *Säuglingssterblichkeit im Europäischen Kontext, 17-20. Jahrhundert. Ueberlegungen zu einem Buch von Anders Brändström*. Umea: Umea University. 73 p. (Newsletter, 2.).
- Imhof, Arthur E. 1990. *Lebenserwartungen in Deutschland vom 17. bis 19. Jahrhundert*. Weinheim: VCH, Acta humaniora. 493 p.
- Imhof, Arthur E. 1992. Europäische Historische Demographie – von weltweiter Relevanz. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft* 18, no. 2: 209–228.

- Imhof, Arthur E. and O. Larsen Hg. 1976. *Sozialgeschichte und Medizin: Probleme der quantifizierenden Quellenbearbeitung in der Sozial- und Medicingeschichte*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Inama-Sternegg, Karl Theodor 1886. Die Quellen der historischen Bevölkerungsstatistik. *Statistische Monatschrift* 12: 387–408.
- Isbert, Otto A. 1931. *Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum*. Langensalza-Berlin-Leipzig: Julius Beltz. 240 p. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung, 1.).
- Jastrow, J. 1886. *Volkszahl deutscher Städte zu Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit*. Berlin: R. Gaertners Verlagsbuchhandlung. 219 p. (Historische Untersuchungen.)
- Jedin, Hubert 1943. Das Konzil von Trient und die Anfänge der Kirchenmatriken. *Zeitschrift der Savigny-Gesellschaft für Rechtsgeschichte* 32: 419–494.
- Jerschl-Wenzel, Stefi 1985. Hugenotten, Juden und Böhmen in brandenburgische Städte des 18. Jahrhunderts. In: François, Étienne ed. *Immigration et société urbaine en Europe occidentale, XVIIe-XXe siècle*. Paris: Ed. Recherche sur les Civilisations. pp. 101–114.
- Kaindl, Raimund Friedrich 1907–1911. *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*. Gotha: 3 vols.
- Kaschuba, Wolfgang and Carola Lipp Hg. 1982. *Dörfliches Überleben. Zur Geschichte materieller und sozialer Reproduktion ländlicher Gesellschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde. (Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen, 56.).
- Keyser, Erich 1938. *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands*. Leipzig: G. Hirzel.
- Keyser, Erich 1957. Neue deutsche Forschungen über die Geschichte der Pest. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 44: 243–253.
- Kiesewetter, Hubert 1991. Quellen zur historischen Statistik des Königreichs Sachsen im Industriezeitalter (1750–1914). In: Fischer, Wolfram and Andreas Kunz Hg. *Grundlagen der historischen Statistik von Deutschland: Quellen, Methoden, Forschungsziele*. Opladen: Westdeutsche Verlag. pp. 145–174. (Schriften des Zentralinstituts für Sozialwissenschaftliche Forschung der Freien Universität Berlin, 65.)
- Kirsten, Ernst, Wolfgang Buchholz, and Wolfgang Köllmann 1965–1966. *Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte*. Würzburg: Ploetz. 4 vols.
- Kloss, Heinz 1932–1936. *Bibliographisches Handbuch des Auslandsdeutschtums*. Stuttgart: Ausland&Heimat.
- Knapp, Ulla 1984. *Ständischer und Bürgerlicher Patriarchalismus. Frauenarbeit und Frauenrolle im Mittelalter und im Bürgertum des 19. Jahrhunderts*. München: Minerva. 2 vols.
- Knodel, John 1970. Two and a half centuries of demographic history in a Bavarian village. *Population Studies* 24: 353–376.
- Knodel, John 1974. *The decline of fertility in Germany, 1871–1939*. Princeton: Princeton University Press.

- Knodel, John 1978. Natural fertility in pre-industrial Germany. *Population Studies* 32: 418–510.
- Knodel, John 1988. *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knodel, John 1988. Two centuries of infant, child and maternal mortality in German village populations. In: Brädström, Anders and Lars-Göran Tedebrand eds. *Society, health and population during the demographic transition*. Stockholm: Almqvist and Wiksell. pp. 23–48.
- Knodel John E. 1975. Ortssippenbücher als Quelle für die Historische Demographie. *Geschichte und Gesellschaft* 1, no. 1: 288–324.
- Knodel, John and Edward Shorter 1976. The reliability of family reconstitution data in German village genealogies. *Annales de démographie historique*: 115–154.
- Kocka, Jürgen et al. Hg. 1980. *Familie und soziale Plazierung. Studien zur Verhältnis von Familie, sozialer Mobilität und Heiratsverhalten an westfälischen Beispielen im späten 18. und 19. Jahrhundert*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Kocka, Jürgen 1982. Familien, Unternehmer und Kapitalismus. An Beispielen aus der frühen deutschen Industriasierung. In: Reif, Heinz Hg. *Die Familie in der Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. pp. 163–186. (Kleine Vandenhoeck Reihe, 1474.)
- Kohl, Thomas 1985. *Familie und soziale Schichtung. Zur historischen Demographie Triers 1730-1860*. Stuttgart: Klett-Cotta. (Industrielle Welt, 39.)
- Köllmann, Wolfgang 1974. Genealogische Materialien in Deutschland als Grundlagen bevölkerungsgeschichtlichen Forschungen. In: Köllmann, Wolfgang *Bevölkerung in der industriellen Revolution. Studien zur Bevölkerungsgeschichte Deutschlands*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. pp. 17–24. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 12.)
- Köllmann, Wolfgang Hg. 1980. *Quellen zur Bevölkerungs-, Sozial- und Wirtschaftsstatistik Deutschlands 1815–1875*. Boppard/Rhein: (Forschungen zur deutschen Sozialgeschichte, II/1.)
- Köllmann, Wolfgang 1986. Bevölkerungsgeschichte. In: Schieder, Wolfgang and Volker Sellin Hg. *Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang II. Handlungsräume des Menschen in der Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. pp. 9–31.
- Köllmann, Wolfgang and Peter Marschalck Hg. 1972. *Bevölkerungsgeschichte*. Köln: Vandenhoeck und Ruprecht. (Neue Wissenschaftliche Bibliothek, 54.)
- Kötschke, Rudolf and Wolfgang Ebert 1937. *Geschichte der ostdeutschen Kolonisation*. Leipzig.
- Kraus, Antje. bearb. 1980. *Quellen zur Bevölkerungsstatistik Deutschlands 1815–1875*. Boppard am Rhein: Boldt. (Quellen zur Bevölkerungs-, Sozial- und Wirtschaftsstatistik Deutschlands 1815–1875, 1.)
- Kriedte, Peter 1992. *Eine Stadt am seidenen Faden. Haushalt, hausindustrie und soziale Bewegung in Krefeld in der Mitte des 19. Jahrhunderts*. 2. Aufl. ed. Göttingen:

- Vandenhoeck und Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max Planck Instituts für Geschichte, 97.).
- Kriedte, Peter, Hans Medick, and Jürgen Schlumbohm 1977. *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Kriedte, Peter, Hans Medick, and Jürgen Schlumbohm 1992. Sozialgeschichte in der Erweiterung – Proto-Industrialisierung in der Verengung? Demographie, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: Eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisierungs-Forschung. *Geschichte und Gesellschaft* 18: 70–87, 231–255.
- Kriesche, Adolf and Joseph Krieger 1878. *Beiträge zur Geschichte der Volksseuchen zur medizinischen Statistik und Topographie*. Strassburg: Schultz.
- Kulischer, Alexander and Eugen Kulischer 1932. *Kriegs- und Wanderzüge. Weltgeschichte als Völkerbewegung*. Berlin-Leipzig.
- Labouvie, Eva Hg. 1993. *Frauenleben – Frauen leben. Zur Geschichte und Gegenwart weiblicher Lebenswelten im Saarraum (17–20. Jahrhundert)*. St. Inghert: Röhrig. (Saarland Bibliothek, 6.).
- Laslett, Peter and Richard Wall eds. 1972. *Household and family in past time*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lee, Robert W. 1977. Bastardy and the socioeconomic structure of South Germany. *Journal of Interdisciplinary History* 7, no. 3: 403–425.
- Lee, Robert W. 1978. Bastardy in South Germany. A reply. *Journal of Interdisciplinary History* 8: 471–476.
- Lee, Robert William 1990. Women's work and the family: some demographic implications of gender-specific rural work patterns in nineteenth-century Germany. In: Hudson, Pat and Robert William Lee eds. *Women's work and the family economy in historical perspective*. Manchester: Manchester University Press. pp. 50–75.
- Lohmeyer 1909. *Bearbeitung von Kirchenbüchern. T.1, Die geschichtlichen kultur- und volkskundlichen Beziehungen*. Birkenfeld.
- Marschalck, Peter 1984. *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Martin, Jochen and Arnold Klaus Hg. 1986. *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*. Freiburg-München: Karl Alber. (Veröffentlichungen des Instituts für historische Anthropologie, 4.).
- Martin, Jochen and Renate Zoepfel Hrsg. 1989. *Aufgaben, Rollen und Räume von Frau und Mann*. Freiburg; München: Karl Albert. (Veröffentlichungen des Instituts für Historische Anthropologie, 5.).
- Mattmüller, Markus 1987. *Bevölkerungsgeschichte der Schweiz. Die frühe Neuzeit, 1500–1700*. Basel-Frankfurt/Main: Helbing & Lichtenhahn. 2 vols. (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, 154–154a.).
- Mauersberg, Hans 1960. *Die Wirtschafts- und Sozialgeschichte zentraleuropäischer Städte in neuerer Zeit. Dargestellt an den Beispielen von Basel, Frankfurt a.M., Hamburg, Hannover und München*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

- Mayr, Georg von 1895. *Statistik und Gesellschaftslehre*. Freiburg-Leipzig: Akademische Verlagsbuchhandlung. 2 vols.
- Medick, Hans 1967. Zur strukturellen Funktion von Haushalt und Familie im Übergang von der traditionellen Agrargesellschaft zum industriellen Kapitalismus: die protoindustrielle Familienwirtschaft. In: Conze, Werner Hg. *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Neue Forschungen*. Stuttgart: Klett. pp. 254–282.
- Medick, Hans 1985. „Hungerkrisen“ in der historischen Forschung. Beispiele aus Mitteleuropa vom 17–19. Jahrhundert. *Sozialwissenschaftliche Informationen für Unterricht und Studium* 14: 95–103.
- Medick, Hans 1997. *Weben und Überleben in Laichingen, 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. 2. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max Planck Instituts für Geschichte, 126.)
- Medick, Hans 1998. *Geschlechtergeschichte und allgemeine Geschichte*. Göttingen: Wallstein.
- Medick, Hans and David Sabeian Hg. 1984. *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max Planck Instituts für Geschichte, 75.)
- Mitterauer, Michael and Reinhard Sieder 1979. The developmental process of domestic groups: problems of reconstruction and possibilities of interpretation. *Journal of Family History* 4, no. 3: 257–284.
- Mocker, Ute 1991. Quellen zur historischen Statistik des Herzogtums Württemberg vom 15./16. bis zum 18. Jahrhundert. In: Fischer, Wolfram and Andreas Kunz Hg. *Grundlagen der historischen Statistik von Deutschland: Quellen, Methoden, Forschungsziele*. Opladen: Westdeutsche Verlag. pp. 126–144. (Schriften des Zentralinstituts für Sozialwissenschaftliche Forschung der Freien Universität Berlin, 65.)
- Möller, Helmut 1969. *Die Kleinbürgerliche Familie im 18. Jahrhundert. Verhalten und Gruppenkultur*. Berlin: Walter de Gruyter. (Schriften für Volksforschung, 3.)
- Müller, Josef 1938. *Die biologische Lage des deutschen Bauerntums. Ein Beitrag zur Ergründung des Geburtenrückgangs im Bauerntum*. Leipzig: Hirzel.
- Oehme, Johannes 1988. *Das Kind im 18. Jahrhundert: Beiträge zur Sozialgeschichte des Kindes*. Lübeck: Hansisches Verlagskontor. (Documenta Paediatrica, 16.)
- Petersen, Carl and Otto Scheel 1933–1940. *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums (A – Na)*. Breslau: Ferdinand Hirt. 3 vols.
- Pfister, Christian 1994. *Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie, 1500–1800*. München: Oldenbourg. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte, 28.)
- Pfister, Ulrich 1985. *Die Anfänge von Geburtenbeschränkung, eine Fallstudie (ausgew. Zürcher Familien im 17. und 18. Jahrhundert)*. Bern-Frankfurt/M – New York: Lang.
- Reisner, Wilhelm 1903. *Die Einwohnerzahl deutscher Städte*. Jena: Fischer.
- Riehl, W. H. 1855. *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Social-Politik. Bd. 3: Die Familie*. Berlin.

- Rödel, Walter G. 1985. *Mainz und seine Bevölkerung im 17. und 18. Jahrhundert. Demographische Entwicklung, Lebensverhältnisse und soziale Strukturen in einer geistlichen Residenzstadt.* Stuttgart: Franz Steiner. (Geistliche Landeskunde, 28.).
- Roller, Otto Konrad 1907. *Die Einwohnerschaft der Stadt Durlach im 18. Jahrhundert in ihrem wirtschaftlichen und kulturgeschichtlichen Verhältnissen dargestellt aus ihren Stammtafeln.* Karlsruhe: Verlag der G. Braunschen Hofbuchdruckerei.
- Rosenbaum, Heidi 1982. *Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen, Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts.* Frankfurt/M.: Suhrkamp. (Suhrkamp Taschenbuch, Wissenschaft, 374.).
- Sabeau, David 1990. *Property, production and family in Neckarhausen, 1700–1870.* Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Sachse, Wieland 1987. *Göttingen im 18. und 19. Jahrhundert. Zur Bevölkerungs- und Sozialstruktur einer deutschen Universitätsstadt.* Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Studien zur Geschichte der Stadt Göttingen, 15.).
- Selig, Robert 1988. *Räutige Schafe und geizige Hirten. Studien zur Auswanderung aus dem Hochstift Würzburg im 18. Jahrhundert und ihre Ursachen.* Würzburg: Historischer Verein Schweinfurt.
- Shorter, Edward 1977/1978. Bastardy in South Germany: A comment. *Journal of Interdisciplinary History* 8, no. 3: 459–469.
- Schelbert, U. 1989. *Bevölkerungsgeschichte der Schwyzer Pfarreien Freienbach und Wollerau im 18. Jahrhundert.* Zürich.
- Schieder, Theodor Hg. 1971. *Sozialstruktur und Organisation der Familie in der Neuzeit europäischer Nationalbewegungen.* München-Wien: Oldenbourg.
- Schildt, G. 1993. *Frauenarbeit im 19. Jahrhundert.* Pfaffenweiler.
- Schlumbohm, Jürgen Hg. 1983. *Kinderstuben: Wie Kinder zu Bauern, Bürgern, Aristokraten wurden, 1700-1850.* München: DTV. (Dtv dokumente, 2933.).
- Schlumbohm, Jürgen 1991. Social differences in age at marriage: examples from rural Germany during the 18th and 19th centuries. In: Poulain, Michel et al. eds. *Historiens et populations. Liber amicorum Etienne Hélin.* Louvain la Neuve: Academia Louvain La Neuve. pp. 593–607.
- Schlumbohm, Jürgen Hg. 1993. *Familie und Familienlosigkeit: Fallstudien aus Niedersachsen und Bremen vom 15. bis 20. Jahrhundert.* Hannover: Hahn. (Veröffentlichungen der Kommission für Niedersachsen Kommission für Niedersachsen und Bremen, 34.).
- Schlumbohm, Jürgen 1994. Soziale Unterschiede im demographischen Verhalten: Heiratsalter und eheliche Fruchtbarkeit in ländlichen Gebieten Deutschlands während des 19. Jahrhunderts. In: Haupt, Heinz-Gerhard and Peter Marschalck. Hg. *Städtische Bevölkerungsentwicklung in Deutschland im 19. Jahrhundert.* St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag. pp. 201–227.

- Schlumbohm, Jürgen 1997. *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirschspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. 2. ed. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max Planck Instituts für Geschichte, 110.)
- Schlumbohm, Jürgen 1998. Strong myths and flexible practices: house and the stem family in Germany. In: Fauve-Chamoux, Antoinette and Emiko Ochiai eds. *House and the stem family in EurAsian perspective*. Kyoto: International Research Center for Japanese Studies. pp. 20–43. (Proceedings of the C18 session, XII. International Economic History Congress.)
- Schlumbohm, Jürgen 2000. Family forms and demographic behaviour: German debates and data. In: Neven, Muriel and Catherine Capron. eds. *Family structures, demography and population. A comparison of societies in Asia and Europe*. Liège: Laboratoire de Démographie de l'Université de Liège. pp. 73–84.
- Schlumbohm, Jürgen et al. Hg. 1998. *Rituale der Geburt. Eine Kulturgeschichte*. München: Beck.
- Schneider, Ludwig 1939. *Das Kolonisationswerk Josefs II. in Galizien*. Leipzig.
- Schrienert, Friedrich 1908. *Ditfurter Familien-Chronik*. Quedlinburg.
- Schultz, Helga 1987. *Berlin 1650-1800. Sozialgeschichte einer Residenz*. Berlin: Akademie Verlag.
- Schünemann, Konrad 1935. *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*. Berlin: Deutsche Rundschau. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München und des Instituts für ostbayrische Heimatforschung in Passau, 6.)
- Sticker, G. 1908. *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre I. Die Geschichte der Pest*. Giessen.
- Teuteberg, Hans Jürgen Hg. 1985. *Homo Habitans. Zur Sozialgeschichte des ländlichen und städtischen Wohnens in der Neuzeit*. Münster: Coppenrath. (Studien zur Geschichte des Alltags, 4.)
- Teuteberg, Hans Jürgen Hg. 1993. *Materialen zur Bevölkerungsgeschichte Münsters: 1816–1945*. Münster: Statistisches Amt. (Beiträge zur Statistik Münsters, 59.)
- Vasold, Manfred 1991. *Pest, Not und schwere Plagen. Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis Heute*. München: Beck.
- Viazzo, Pier Paolo ed. 1989. *Upland communities: environment, population and social structure in the Alps since the 16th century*. Cambridge: Cambridge University Press. (Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time, 8.)
- Weber-Kellermann, Ingeborg 1974. *Die deutsche Familie. Versuch einer Sozialgeschichte*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Weber-Kellermann, Ingeborg 1979. *Die Kindheit*. Frankfurt/M.: Insel Verlag.
- Weber-Kellermann, Ingeborg 1988. *Frauenleben im 19. Jahrhundert: Empire und Romantik, Biedermeier, Gründerzeit*. 2. ed. Beck.
- Weiss, Volkmar 1993. *Bevölkerung und soziale Mobilität: Sachsen 1550–1880*. Berlin: Akademie.

- Weiss, Volkmar and Katja Münchow Hg. 1996. *Ortsfamilienbücher mit Standort Leipzig*. Neustadt/Aisch: Degener. (Bestandverzeichniss der Deutschen Zentralstelle für Genealogie in Leipzig, 4.).
- Wilhelm, Franz and Joseph Kallbrunner 1989. (1936) *Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa*. Berlin: Scherer. (Schriften der Deutschen Akademie, 11.).
- Wischhöfer, Bettina 1991. *Krankheit, Gesundheit und Gesellschaft in der Aufklärung. Das Beispiel Lippe 1750–1830*. Frankfurt/M-New York: (Forschungsberichte des Instituts für Bevölkerungsforschung und Sozialpolitik, 19.).
- Woycke, J. 1988. *Birth control in Germany, 1871–1933*. London.
- Wunder, Heide 1992. „*Er ist die Sonn, sie ist der Mond*“: *Frauen in der frühen Neuzeit*. München: Beck.
- Zeeden, E. W. et al. Hg. 1984–1987. *Repertorium der Kirchenvisitationsakten aus dem 16. und 17. Jahrhundert in Archiven der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart: 2 vols.
- Zschunke, Peter 1984. *Konfession und Alltag in Oppenheim. Beiträge zur Geschichte von Bevölkerung und Gesellschaft einer gemischt-konfessionellen Kleinstadt in der Frühen Neuzeit*. Wiesbaden.

**CONTRIBUTION TO THE SURVEY OF INTERNATIONAL
HISTORICAL DEMOGRAPHIC RESEARCHES I.
(SWEDEN, CENTRAL-EUROPE, GERMANY)**

Summary

This paper is the first part of that series which publishes the results of a longer research serving as background for writing a chapter about historical demography in a forthcoming handbook on social history. This time the summary of Swedish and the most important Central-European researches are published. (The author is going to survey the British, North-American and Japanese researches on historical demography in the next parts of that series.)

Different surveys have been made in a unified structure. Development of historical demography, taking shape and spread of the most important sources (the first census lists that are suitable for demographic analysis, parish registers, 'status animarum', birth, death and marriage registers, population censuses) form the first part which is followed by the demonstration of the most important research centres, tendencies, monographs, papers and periodicals.

Surveying the Swedish researches the author emphasizes their well organised character, the important role of computerised data-bases and their strong connection with the international researches. In the case of Austria the significance of the Austrian archival materials seems to be important for the successor states (because of their common sources and common former institutions). Especially the researches relating to the history of marriage and family can be emphasized which are significant on international level too. As for Czech historical demography first of all its well organised character and the researchers' strong inclination to co-operation are remarkable. Secondly Czech researches are supported by the only well working demographic instruction system in the region. In the case of Polish historical demography it is remarkable that it has succeeded in unifying three different scientific traditions which had begun taking shape in three different political units. By virtue of its measure and traditions Polish historical demography can become the strongest in Central-Europe having the largest scientific capacity in the region. Surveying the German historical demography the author summarises not only its last fifty years, but the whole process of its development from the beginning (the second half of the 19th century) up to the second world war that process is generally much less known. In his summary the author emphasized the importance and usefulness of German village genealogies composed in the first half of the 20th century which can serve as the base of family reconstruction researches. In this way they could be important even now in spite of the fact that nazis tried to monopolise their results. In the last decades German historical demography

produced a lot of important results and excellent monographs in spite of its less centralised institutional background and few researchers participating in it. It is true that those results are often published in the frame of regional researches thus they don't always obtain the deserved attention. Though in German researches even serious and unfavourable changes can be observed first of all because of the nazi adventure in the 20th century – German historical demography which was innovative at the beginning of the century became imitative by the end of the century – the result of the survey is optimistic. Nowadays German researches are much better integrated into the international scientific flows than in the first half of the 20th century and especially the results accumulated by micro-analyses offer further great possibilities.

Historiographic survey is closed by a bibliography of more than 200 units quoted in the text which lays greater stress upon publications and research surveys written in English, French and German – especially in the case of Swedish, Czech and Polish researches.